This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२ सा दृश्यस्य लक्ष्मीः चमत्कृति विशेष
अनेकतातद्विशिष्टं सादृश्यमिति यावत्=

१

श्रीगणेशायनमः॥ अमरीकबरीभारभ्रमरीमुखरीकृते॥ हरीकरोतुदुरितंगौ
रीचरणपंकजं॥१॥ परस्परतपःसंपत्फलायितपरस्परौ॥ त्रयंचमातापितरौप्रां
चोजायापतीस्तुमः॥२॥ उद्यद्यद्योगकलयाहृदया ज्ञकोरांघन्योस्मिरादपिय
यारुचिगच्छमाणः॥ यःप्रस्फुरत्यविरतंपरिपूर्णरूपःश्रेयःसमेदिशतुशाश्वति
कंमुकुंदः॥३॥ अलंकारेषुबालानामवगाहनसिद्धये॥ ललितःक्रियतेतेषां
लक्ष्यलक्षणसंग्रहः॥४॥ येषांचंद्रालोकेदृश्यंतेलक्ष्यलक्षणश्लोकाः॥ ते =चकोराः=
प्रायस्तएवतेषांमितरेषामभिनवाविचंयंते॥५॥ उपमायत्रसादृश्यंलक्ष्मीर
ल्लसतिद्वयोः॥ हंसीवनेवकीर्त्तिःस्वर्गगामवगाहते॥६॥ यत्रोपमानोपमे
काव्ये २

१

=यथाक्रमंचंद्रकुणयोः गरलदोषयोश्चेत्यर्थः=२ भिन्नशब्दोपात्तत्वरूपेण=२
५ पृथगितिभिन्नशब्देनेत्यर्थः॥५

२

रःकंपेनाभिनंदनंउक्तस्यदोषस्यकंठेनियमनंकंठादुपरिवाचाअनुच्चारनमिति
भेदात्तथापिचंद्रगरलयोर्गुणदोषयोश्चबिंबप्रतिबिंबभावेनाभेदादुपपन्नो
नाद्दीनांगहणेनियेकशब्दोपादानेनाभेदाध्यवसायाच्चसाधारणधर्मतेतिपूर्व
स्माद्विशेषः वस्तुतोभिन्नयोरप्युपमानोपमेयधर्मयोः परस्परसादृश्याद्भि
न्नयोः पृथगुपादानेबिंबप्रतिबिंबभावइत्यालंकारिकसमयः वर्ण्योपमानध
र्माणांउपमावाचकस्य॥ एकद्विअनुपादानेभिन्नात्तुसौमा बुधा॥ तडिनो पद्म
रींदुतुल्यास्याकर्पूरतिदृशोमम॥८॥ कांस्यास्मरंवयंतिदृष्टातन्वी
रहोमयापत्तयामेलनंतत्रलाभोमेयश्चतद्गतेः॥ तदेतत्काकतालीय

साधारण
धर्मत्वोप
मानविषय
ता=३
संकेतः=४

नेन

तथाध्यव
सितयोर्चंद्र

२

KKSU LIBRARY
RAMTEK
441106
M 1313
Dist Nagpur

Accession No: 252
M1313
Title:- कुवलयानन्द
Author:- अप्पा दिक्षित
Subject:- rhetoric
पत्रे:- 100

Checked 2012

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

=यथाक्रमं चंद्रगुणयोः गरलदोषयोश्चेत्यर्थः=२ भिन्नशब्दोपात्तत्वरूपेण=२
पृथगिति भिन्नशब्देनेत्यर्थः।५

२

रः कंपेनाभिनंदनं उक्तस्य दोषस्य कंठे नियमनं कंठादुपरि वाचा अनुच्चारणमिति
भेदात्तथापि चंद्रगरलयोर्गुणदोषयोश्च बिंबप्रतिबिंबभावेनाभेदादुपपन्नो
नेन नादीनां गृहीतिर्येकशब्दोपादानेनाभेदाध्यवसायाच्च साधारणधर्मतेति पूर्व
स्माद्विशेषः वस्तुतोभिन्नयोरप्युपमानोपमेयधर्मयोः परस्परसादृश्यादभि
तथाध्यव न्नयोः पृथगुपादानं बिंबप्रतिबिंबभावश्चालंकारिकसमयः वर्ण्योपमानयो
सितयोर्चंद्र र्मणांउपमावाचकस्य॥ एकद्विरनुपादानैर्भिन्नालुप्तौमा अथा॥ तडिन्नौ
रीं तुतुल्या स्याकर्पूरं तिदृशो मम॥८॥ कांस्यास्मरवधूयं तिदृष्टातन्वी
रहो मयाँ यत्तथा मेलनं तच्चलाभो मे यश्च तद्गतेः॥ तदेतत्काकतालीय

साधारण धर्मत्वाभि मानविषया =३ संकेतः ५

पक्ष

२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मवितर्कितसंभवंउपमेयादीनांचतुर्णांमध्येएकस्यद्वयोस्त्रयाणांचप्रतिपादकु
शब्दाभावेन लुप्तोपमेरुच्यते॥साचाष्टधावाचकलुप्ताधर्मलुप्तोउपमानं
लुप्ताधर्मवाचकलुप्तावाचकोपमेयलुप्तावाचकोपमानलुप्ताधर्मोपमानलुप्त
धर्मोपमानवाचकलुप्तेति।तत्रोपमानलोपरहिताश्चत्वारोभेदास्ताडिको
रीत्यादिश्लोकेनदर्शिताः॥तादृतोभेदाउत्तरश्लोकेनदर्शिताः॥तडिकोरीस्य
वाचकलोपः तडिदिवगोरीत्यर्थेउपमानानिसामान्यवचनैरितिसमासविधा
यकशास्त्रकृतः इंदुतुल्यास्यत्वधर्मलोपस्त्वेलीकैः नशास्त्रकृतः कांस्याइंदु
तुल्यास्यत्वपिवक्तुंशक्यत्वात् कर्पूरंतीत्यत्रधर्मवाचकलोपः कर्पूर इवाचरंती

स्त्रेष्टिकः २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्रधर्मेलोपएष्टिकः नयनयोरानंदकरत्वात्कर्पूरंती
ति तदुपादानस्यापिसंभवात् ॥

स्यर्थोविहितस्यकर्पूरवदानंदात्मकाचारार्थस्यक्षिपइत्यनेनहसेलोपः कांस्यास्मरव
र्धयंतीत्यत्रवाचकोपमेयलोपः अत्रकांस्येतिविशेषणसामर्थ्यात्स्वात्मानंकामवर्धयति
वाचरतीयस्यार्थस्यगम्यमानतयास्वात्मनउपमेयस्य उपमावाचकेसहानुपा
दानात्सतुएष्टिकः स्वात्मानंस्मरवर्धयंतीरूपमेयोपादानस्यापिसंभवात्काकताली
यैत्यत्रकाकतालशब्दोवृत्तिविषयकाकतालसमवेतक्रियावर्त्तिनीतेनकाकागमन
मिवतालपतनमिकाकतालमितीवार्थेसमासाच्चतद्विषयादितिज्ञापकात्समासः
उभयत्रोपमेयंस्वस्यक्वचिदनंतत्वेवरहसितन्यायेनवस्थानंतेनस्वस्यन्यायश्च
समागमः काकताल समागमसदृशइतिफलतितत्तः काकतालमिवकाक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रहोदर्शनक्षुभितहृदयेसत्रबिंबप्रतिबिंबभावापलब्धमर्मस्वरूपकथनंत्वेव
मन्वयाकारनिबोध्यं ॥ ८३

लीयमितिद्वितीयस्मिन्निवार्थसमासाच्चतद्विषयादितिसूत्रेणइवेप्रतिकृतावि
त्यस्मिन्नधिकारिस्थेनछप्रत्ययः॥ तथाचतेपेनदलितंतालफलंयथाकाकेना
पक्षुक्तंएवंरहोदर्शनक्षु मितंत्वीस्वेनोपभुक्तेतितदर्थः॥ ततश्चात्रकाक
गमनतालपतनसमागमरूपस्यकाककृततालोपभोगरूपस्यचोपमानस्ये
सनुपादानात्प्रत्ययार्थोपमायांउपमानलोपः॥ समासार्थोपमायांवाचकोपमान
लोपः॥ सर्वोप्ययंलोपःछप्रत्ययविधायकशास्त्रकृतः॥ भवितुं किं संभवमिति तत्र
साधारणधर्मस्यानुपादानेप्रत्ययार्थोपमायांधर्मोपमानलोपः॥ समासार्थोप
मायांधर्मोपमानवाचकलोपइतिसूक्ष्मदृशावधातव्यं॥ तेषांउदाहरणांतराणि

तहृदया

(3)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विस्तरभयान्नोक्तिरव्यंते॥उपमानोपमेयत्वंयदेकस्यैववस्तुनः॥इंदुरिंदुरिवश्री
मानि स्यादौतदैन्वयः॥एकस्यैववस्तुनः उपमानोपमेयत्वंवर्णनेमनन्वयः॥व
र्ण्यमानमपिस्वस्यस्वेनसाधर्म्येनान्वेतीतिव्यस्तः अनन्वयिनोप्यर्थस्याभि
धानंसदृशांतरव्यवच्छेदेनानुपमत्वद्योतनार्थंइंदुरिंदुरिवश्रीमानित्यत्रश्रीम
त्वेचंद्रस्यनान्यःसदृशोस्तीतिसदृशांतरव्यवच्छेदोलभ्यतेततःस्वस्यस्वेनापि
सादृश्यासंभवादनुपमेयत्वेपर्यवसानंयथावा॥गगनंगगनाकारंस्यादिपूर्वो
दाहरणेश्रीमत्त्वस्यधर्मस्योपादानमस्तिइहतुगगनादिषुवैपुल्यादेर्धर्मस्योपा
दानंनास्तीतिविशेषःपर्यायेणद्वयोस्तीति पमेयोपमेमतौधर्मोर्थइवपूर्णश्री

श्रेदु सागरःसागरोपमः॥रामरावणयोर्यु
द्धंरामरावणयोरिवे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रर्थोधर्मइवत्वयि॥६॥द्वयोंपर्यायेणोपमानोपमेयत्वकल्पनंतृतीयसदृशाव्यवच्छेदार्थं।
धर्मार्थयोर्हिकस्यचित्केनचित्सादृश्येवर्णितेतस्योप्यन्येनसादृश्यमर्थसिद्धमपि
मुखतोवर्णयमानंतृतीयस्यसदृशस्यव्यवच्छेदंकरोति।यथा।खमिवजलंज
लमिवखंहंसइवचंद्रश्चंद्रइवहंसः॥कुमुदाकारास्तारास्तारकाराणिकुमु
दानि॥पूर्वत्रपूर्णश्चीरितिधर्मउपात्तेः।इहतुनिर्मलत्वादिधर्मोपात्तइतिभेदः। नोप
उदाहरणद्वयेप्रकृतयोरेवोपमानोपमेयत्वप्रकल्पनंराज्ञिधर्मार्थसमद्धेःशार
दिगगनसलिलादिनैर्मल्यस्यवर्णनीयत्वात्।प्रकृताप्रकृतयोरप्येषासंभव
तियथावा।गिरिवगजराजोयंजंगमराजइवोच्चकैर्विभातिगिरिःनिर्झरइवमद

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रे न

चारामदर्धावास्य निर्झरस्त्रवति ॥६॥ प्रतीपमुपमास्योपमेयत्वप्रकल्पनं ॥ त्वद्वो-
चनसमंपद्मं त्वद्वक्त्रसदृशो विधुः ॥७॥ असिद्धोपमानोपमेयभावप्रातिलोम्या
त्प्रतीपं ॥ यथा वा ॥ यच्चन्नेत्रसमानकांतिसलिलेमग्नंतदिंदीवरं मेघैरेवंतरि
तः प्रियेतवमुखच्छायानुकारीशशी ॥ येपि त्वद्गमनानुसारिगतयस्तेराजहंसा
पतास्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपिमे दैवेननक्षम्यते ॥७॥ अन्योपमेयत्वं मे
नवर्ण्यस्योनादरश्चेत्तत् ॥ अलंगर्वेणतेवक्त्रकांत्याचंद्रोपिलादृशः ॥८॥ अ
स्त्वस्त्वगुणतयावर्ण्यस्यान्यत्रस्वसादृश्यमसहमानस्योपमेयं किंचित्सदृश्यं
तावतातस्यतिरस्कारो द्वितीयंप्रतीपं ॥ पूर्वस्मादपिविशिष्टत्वविशेषशालीयथावा ॥

मानर

चमत्कारविशेषः ८१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गर्वमसंभाव्यमिमं त्वोच्चनयुक्तेन किं वहसि भद्रे ॥ संतीदृशानि दिशि दिशि सरः
सु ननु नीलनलिनानि ॥ ९ ॥ वर्ण्योपमेयलाभे नतद्धान्यस्याप्यनादरः ॥ कः क्रोधं
दर्पस्तेमत्योच्चतुल्यां संति हि स्त्रियः ॥ अस्य कृष्टगुणतया क्वचिदप्युपमानभा
वमसहमानस्य वर्ण्यमुपमेयं परिकल्प्यतां तस्य तिरस्कारः पर्वत्रतीपवैरीत्ये
नतत्तीयं त्रतीपं ॥ यथा ॥ अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहलतातमास्म
दृप्यः ॥ ननु संति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानां ॥ १० ॥ वर्ण्य
नान्यस्योपमाया अनिष्पत्तिवचश्चयतत्र ॥ मुधापवादो मुग्धाक्षि त्वन्मुखाभं कि
लाम्बुजं ॥ ११ ॥ वर्ण्य स्योपमित्यनिष्पत्तिवचनपर्वभ्यउत्कर्षशालीचतुर्थं त्र

अवर्ण्य १

पे २

५४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तीपं॥उदाहरणेमुधापि वाक्यत्वाउपमिस्यनिष्पत्तिरुद्धारिता॥यथावा॥आकर्णयसरो
जाक्षिवचनीयमिदंत्वयि॥शशांकस्तववक्त्रेणपामरेरूपमीयते॥१९॥प्रतीपमुप
मानस्यकैमर्थ्यमपिमन्यते॥दृष्टंचेद्दूनंतस्याःकेंपद्मेनकिमिंदुना॥२०॥उपमे
यस्यैवउपमानप्रयोजकधु■र्वहत्वेनोपमानकैमर्थक्यंउपमानप्राप्तिकृत्वात्पंच
मंप्रतीपं॥यथावा॥तदोजसस्तेघसस्स्थितावितोद्यथेतिचित्तेकुरुतेयदांय
दा॥तनोतिमानोःपरिवेषकैतवात्तदाविधिःकुंडलनांविधोरपि॥केचि■दन्य
योपमेयोपमाप्रतीपानामुपमाविशेषत्वेनतदंतर्भावंमन्यंते॥अन्येतुपंचमंप्रतीप
प्रकारमुपमानाक्षिपरूपत्वादाक्षेपालंकारमाहुः॥२१॥विषय्यभेदस्ताद्रूप्यरंजनं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विषयस्ययत्॥रूपकंतत्त्रिधाधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभिः॥१३॥अयंहिधर्मेदिः
साक्षाद्येनदग्धाःपुरःक्षणात्॥अयंमास्तेविनाशंभुस्तातीयीकंविलोचनं॥१४॥
शंभुर्विष्णुभवस्यस्वीकृत्यसमदृष्टितां॥अस्यामुखेंदुनालब्धेनेत्रानंदेकि
मिंदुमा॥१५॥सोयंयमपरालक्ष्मीरसुधासागरोदिता॥अयंकलंकिनश्चंद्र
स्तन्मुखचंद्रोतिरिच्यते॥१६॥विषयीउपमानस्तुपुंस्त्रादिविषयस्तदुपमेयंवर्ण
नीयंमुखादि[illegible]विषयिणोरूपेणविषयस्यरंजनंरूपकं॥अन्यैरूपव[illegible]करणा
त्॥तत्रकचित्तेविषयभेदपर्यवसितं॥कचिद्भेदप्रतीतिमानंतदीयेधर्मारोप
मात्रपर्यवसितं॥ततश्चरूपकंतावद्द्विविधं॥अभेदरूपकंताद्रूप्यरूपकमिति॥

रूपकलक्षणं ३

प्रसिद्धर

य२ एव२

३ अभेदेन ताद्रूप्येण च

रूपकेण ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

द्विविधमपि प्रत्येकं त्रिविधं ॥ प्रसिद्धविषयाधिक्यवर्णनेन तन्यूनत्ववर्णनेन भयोभ
त्त्या च ॥ एवं रूपकं षड्विधं ॥ अयं हीत्यादि सार्द्धश्लोकेनाभेदरूपाणि ॥ अस्यामुखेंदु
नाइत्यादि सार्द्धश्लोकेन च ताद्रूप्यरूपकाणि चाधिक्यन्यूनत्वानुभयोत्त्यक्षेप्र
क्रमप्रातिलोम्येनोदाहृतानि ॥ येनदग्धा इति विशेषणेन वर्णनीयेराज्ञि प्रसिद्धि
वाभेदेनुरंजनात् ॥ शिवस्य पूर्वावस्थातो वर्णनीयस्य राजभावावस्थायां न्यूनत्वा
धिक्ययोरवर्णनाच्चानुभयाभेदकं रूपकमाद्यं तत्तीलोचनप्रहिणोत्त्या पूर्वावस्था
तो न्यूनत्वप्रदर्शनात् न्यूनाभेदरूपकं द्वितीयं ॥ न्यूनत्ववर्णनमेव्यभेदद्वार्थापाद
कत्वाच्चमत्कारि ॥ विषमदृष्टिपरिस्यान्गेन जगद्रक्षकत्वोत्त्या शिवस्य पूर्वावस्था

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

य

तोवर्णनीरा जभावावस्थायामुत्कर्षविभावनादधिकाभेदरूपकंतृतीयं॥ एमुत्तरेषु
तारूप्यरूप्यरूपकोदाहरणेषुअपिक्रमेणानुभयन्यूनाधिकभावाउन्नेयाः॥ अनेनैव
क्रमेणोदाहरणांतराणि॥ चंद्रज्योत्स्नाविशदपुलिनेसैकतोस्मिन्शरद्यावादग्धूतैचि
रतरमभ्रहिमद्युतेनोंकयोश्चित्र॥ एकोवक्तिप्रथमनिहितंकेटभंकंसमन्यःसचंतत्वं
कथयभगवन्कोहतस्तत्रपूर्वं॥ ७॥ अत्रसत्वमित्यनेनयःकंसकैटभयोर्हंतागरुड
ध्वजस्तत्तादात्म्यंवर्णनीयस्यराज्ञःप्रतिपाद्यंतत्रतीकंसकेटभवधयोःपौर्वापर्यप्र
भ्रयाजेनतत्तादात्म्यप्रतीतिकरणासर्वावस्थानउत्कर्षापकर्षयोरविभावनाच्चानुप
याभावैदरूपकं॥ वेधाद्वेधात्रमंचकेकांतासुकनकेषुच॥ नासुतेष्वपनासक्तःसा

दृष्टीर

७

तिर

साङ्गोनराकृतिः॥१८॥अत्रसाक्षादितिविशेषणेनविरक्तस्यत्रसिद्धशिवतादात्म्य
मुपदिश्यनराकृतिरिंदिव्यमूर्त्तिवैकल्यप्रतिपादनान्न्यूनाभेदरूपकं॥त्वय्यागते
किमिति वेपतएषसिंधुस्त्वंसेतु [illegible] कृतः किमसोबिभेति॥द्वीपांतरेपिनुहितेऽ
स्यवशंवदोयत्वांराजपुंगव [illegible] निषेवतएवलक्ष्मीः॥१९॥अत्रत्वंसेतु [illegible] थक्क मं
दितिसेतोरमृतमंथनस्यैकर्त्रापुरुषोत्तमेनवर्णनीयस्यतादात्म्यमुक्तंतथापि च
त्वदागमनंसेतुबंधायमंथनायवेतिसमुद्रेणनसेतव्यं॥द्वीपांतराणामपिचद्व
शंवदत्वेनपूर्ववद्द्वीपांतरेजेतव्याभावात्प्राप्तलक्ष्मीकत्वेनमंथनप्रसक्त्याभा
वाच्चेतिपूर्वावस्थातउत्कर्षविभानादधिकाभेदरूपकं॥किंपद्मस्यरुचिंनहंति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नयनानंदं विधत्तेनकिं वृद्धिं वा शषकेतनस्य कुरुतेनालोकमात्रेण किं ॥ व क्रेंदोतवस
स्ययं यदपरः शीतांशुरुज्जृंभते दर्पस्यादमृतेनचेदिहतदप्य[illegible]स्येव बिंबाधरे ॥२०॥
अत्रापरः शीतांशुरित्यनेन वक्रेंदोः प्रसिद्धचंद्राद्भेदमाविष्कृत्य तस्य प्रसिद्धचंद्रका
र्यकारित्वमात्रप्रतिपादनेनोत्कर्षापकर्षयोरप्रदर्शनादनुभयताद्रूप्यरूपकं ॥ अ
चतुर्वदनो ब्रह्मा द्विबाहुरपरो हरिः ॥ अभावलोचनः शंभुर्भगवान्बादरायणः
॥२१॥ अत्र हिंसर्वपर इति विशेषणात्त्रिष्वपि ताद्रूप्यमात्रविवक्षाविभाविता ॥ चतु
र्वदनत्वादिवैकल्यं चोक्तमिति न्यूनताद्रूप्यरूपकं ॥ इदं विशेषोक्त्युदाहरणमि
ति वामनमतं ॥ यदाह ॥ एकगुणहानौ साम्यदार्ढ्यं विशेषोक्तिरिति किमसुनिर्म्ल

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पि[illegible]तैर्जडमन्यसे मयि निमज्यतु भीमसुतामनः॥ ममकिलश्रुतिमाहतदर्थिनां
नल्लमुखेंदुपरां विबुधः[illegible]स्मरः॥२२॥ अत्र दमयंतीकृतचंद्रोपालंभे प्रसिद्धचं
द्रोनर्थानिर्णकाल्किमनःप्रवेशश्रुतिनास्यर्थविषयः किंतु नल्लमुखचंद्रएवेति
ततोस्याधिक्यप्रतिपादनादधिकताद्रूप्यरूपकं॥ रूपकस्य निरवयवत्वसावय
त्वादिभेदेन पंचनंतु चित्रमीमांसायां द्रष्टव्यं॥ परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी वि
षयात्मना॥ प्रसन्नेन दृगब्जेन वीक्ष्यते मदिक्षणा॥२३॥ यत्रारोप्यमाणो विष २३
२ पयो यीकिंचित्कार्यांगित्वेन निबध्यमानं[illegible]स्वतस्तस्य तदुपयोगिसंभवात्स्वकृता स्वा२
त्मतापत्तिमपेक्षते तत्र परिणामः॥ अत्रोदाहरणं प्रसन्ने नेति॥ अत्र हि अब्जस्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वीक्षणोपयोगित्वं निबध्यते न तु दृश्यः ॥ मयूरव्यंसकादिषु समासेनोत्तरपदप्राधा
न्यात् न चोपमितसमासाश्रयेण नदग्नुमिवेति पूर्वपदार्थप्राधान्यमस्त्विति
वाच्यं प्रसन्नेनेति सामान्यधर्मप्रयोगात् उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्यप्रयो
गइति तद्प्रयोग एव उपमितसमासानुशासनात् ॥ अस्य वीक्षणोपयोगित्वं
सर्वात्मनानसंभवति अतस्तस्य कृतदशात्मतापरिणत्यपेक्षणात् परिणामा
लंकारः ॥ यथा वा ॥ तीर्त्वा भूतेशमौलिस्रजमपरधुनीमात्मनासौ तटीयस्त
स्मिंसौमित्रिमैत्रीमयमुपकृतवानातरं नाविकाय ॥ व्यामग्रोत्पस्तनीभिः शब
रयुवतिभिः कौतुकोदंचदक्षंसंक्षुब्धान्वीयमानः क्षणमचलमथोचिक्रुटं प्रतस्थे ॥ २७ ॥

जलतरणमौल्यं ८२

अत्र टि॰

अर्थ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२ नाविकस्य=

अत्रारोप्यमाणभ्रातरःसौमित्रिमैत्रीरूपतापत्यागुहोपकारलक्षणकार्येपियोगित्वे
नास्वात्मनागुहस्यरघुनाथप्रसादेकापेक्षत्वेनवेतनार्थित्वाभावात्परिणामः॥
बहुभिर्बहुधोल्लेखादेकस्योल्लेखइष्यते॥स्त्रीभिःकामोर्थिभिःस्वर्दुःकालःश
युभिरौक्षिसः॥२५॥यत्रनानाविधंमयोग्येकंवस्तुतत्धर्मयोगरूपानिमित्तभे
दादनेकेनगृहीतेनेकयोल्लिख्यतेतत्रोल्लेखः॥अनेकयोल्लेखनेरूप्यार्थित्व
नयादिकंयथाहंत्रयोजकैरूचिरैतिरर्थित्वंलिप्सा॥स्त्रीभिरिसाधुदाहरणं
अत्रएकएवराजासौंदर्यवितरणपराक्रमशालीस्त्रीभिरर्थिभिःप्रेयर्थिभिश्च
रूप्यार्थित्वसयेःकामकल्पतरुकालरूपोदृष्टः॥यथावागजयातेतिवृद्धाभिःस्त्री

रूपि ३ भयंभीतिः ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कांतइतियोवतैः॥यथास्थितश्चबाल्यानिर्दृष्टश्रोरिःसकौतुकं॥२६॥अत्रयस्तथात
भक्तंगजंत्वरयाचायतेस्मसोयमादिपुरुषइतिवृद्धानिःसंसारभीस्यातदभयार्थिनी
भिःकृष्णोमथुरापुरींप्रविशन्दृष्टःयस्तथाचंचलत्वेनप्रसिद्धायाःश्रियोपिकामोप
चारवेदग्ध्येनानिस्यवल्लभःसोयंदिव्ययुवतियुवतिसमूहैःसोत्कंठैर्दृष्टः॥बाल्यानि
स्तुबाह्यंतरंगवेषालंकारदर्शनमात्रत्वात्तसानिर्यथावस्थितवेषादियुक्तोदृष्टइति
बहुयोल्लेखः॥पूर्वंकामत्वाद्यारोपेरूपकसंकीर्णःअयंतुशुद्धइतिभेदः॥एकेनबहु
योल्लेखेप्यसौविषयभेदतः॥गुरुर्वचस्यर्जुनोयंकीर्त्तौभीष्मःशरासने॥२७॥
ग्रहीतृभेदाभावेपिविषयभेदात्बहुयोल्लेखेप्यसावुल्लेखः॥उदाहरणंतुश्लेषस्य

ग्ध्ये =४

३६

बाल्यगतरूप =४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कीर्णं। वचोविषयेमहान्पटुरि[illegible]स्यादिवर[illegible]बृहस्पतिरिसाधर्थीतस्यापिक्रोडीकर
णात्॥ शुद्धेयथा॥ अकरांकुचयोःकरांविलग्नेविपुलंचक्षुषिविस्तृतंविलोकि
तंबे॥ अरुणाधरमाविरस्तुचित्तेकरुणाशालिकपालिभागधेयं॥२८॥ स्यात्स्म
तिभ्रांतिसंदेहैःस्तदंकालंकृतित्रयं॥ पंकजंपश्यतःकांतामुखंमेगाहतेमनः॥२९॥
अयंभ्रमत्तमधुपस्त्वन्मुखंवेत्तिपंकजं॥ पंकजंवासुधांभ्रुर्वेत्यस्माकंतुननिर्ण
यः॥२९॥ स्मृतिभ्रांतिसंदेहैःसादृश्यान्निबध्यमानैःस्मृतिमान्भ्रांतिमान्संदे
हउतिस्मृत्यादिपदांकितमलंकारत्रयंभवति॥ तत्रक्रमेणोदाहृतं॥ यथावा॥ दि
व्यानामपिकृतविस्मयांपुरस्तात्संभ्रमतःस्फुरदरविंदचारुहस्तां॥ उद्वीक्ष्यश्रियमि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वकांचिदुत्तरंतीमस्माषईज्जालनिधिमंथनस्यशौरिः॥५०॥पूर्वत्रस्मृतिमदुदाहरणे
सदृशस्येवस्मृतिः॥अत्रसदृशात्लक्ष्मीस्मृतिपूर्वकंतत्संबंधिनोजलनिधिमंथनस्यापि
स्मरणमितिभेदः॥पल्लाशकुसुमच्छायाशुकतुंडेपतत्यलिः॥सोपिजंबूफलच्छायात
मलिंघर्तुमिच्छति॥५१॥अत्रोन्योन्यच्छायानिबंधनंपूर्वोदाहरणाद्विशेषाः॥जीवन
ग्रहणेनभ्रागहीत्वापुनस्त्यजनाः॥किंकनिष्ठाःकिमुज्येष्ठाघटीयंत्रस्यदुर्जनाः॥५२॥
पूर्वोदाहृतसंदेहःप्रसिद्धकोटिकः॥अयंतुकल्पितकोटिकइतिभेदः॥शुद्धापह्नुतिर
न्यस्यारोपार्थोधर्मनिह्नवः॥नायंसुधांशुःकिंतर्हिव्योमगंगासरोरुहं॥५३॥वर्णनी
यवस्तुनितत्सदृशधर्मारोपफलकस्तदीयधर्मनिह्नवःकविमतिविकासोत्प्रेक्षितधर्मो

अप्रसिद्ध=३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्यापि। वानिरुवः शुद्धापह्नुतिः॥ यथा चंद्रे वियन्नदीपुंडरीकत्वारोपफलकस्तादीयध
र्मस्य चंद्रत्वस्यापह्नुतिः॥ यथा वा॥ अंकं केपि शशांकिरे जलनिधेः पंकं परे मेनिरे सा
रंगं कति चिच्चसंजगदिरे मृच्छायमेऽन्यपरे॥ इंदोर्यद्दलितेंद्रनीलनिकरश्यामंदरी
दृश्यते तत्सांद्रनिशीपीतमंथतमसं कुक्षिस्थमाचक्षमहे॥ ७४॥ अत्रोत्प्रेक्षितधर्मा
णामपह्नवः॥ परपक्षत्वोपन्यासादर्थसिद्धेः॥ स एव वक्तिपुंपर्वश्रेष्ठ उच्यते हेत्वपह्नु
तिः॥ नेंदुस्तीव्रोननिश्यंकः सिंघोरोर्वोयमुच्यते॥ अत्र चंद्र एव तीव्रत्वनेशत्वयुक्ति
भ्यां चंद्रत्वस्य त्वापह्नवो वडवानलत्वारोपार्थः॥ यथा वा॥ मंथानभ्रमिचरमूलत्रि
लासहस्रसंघट्टनव्रणकिणः स्फुरतीदुमध्ये॥ छायामगः शंकइत्यपि पामरोक्तिः

रा कल ३८

स्तो वर्णते ८४

रा ८

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्तेषां कथंचिदपि तच्चनहि प्रसक्तिः ॥३५॥ अत्र चंद्रमध्ये मध्यनक्षत्रिकमंदरशिलासंघट्ट
व्रण २ नं किणस्येव छायादीनां संभवो नास्तीति छायाद्यपह्नवः पामरवचनत्वोपन्यासेना
विष्कृतः ॥ अन्यत्र तस्यारोपार्थः पर्यस्तापह्नुतिस्तु सा ॥ नायं सुधांशुः किंतर्हि सुधांशुः
त्र ४ प्रियसीमुखं ॥३६॥ यत्र क्वचिद्धर्मस्तु नितदीयधर्मनिह्नवः अन्यत्र वर्णनीये वस्तुनि तस्य त्र ४
सा ५ धर्मस्यारोपार्थः पर्यस्तापह्नुतिः ॥ यथा चंद्रे चंद्रत्वनिषेधो वर्णनीये प्रियसीमुखे तदा
रोपार्थः ॥ यथा वा ॥ हालाहलो नैव विषं विषं रमाजनाः परं व्यस्यमचमन्वते । निपीय
जागर्त्ति सुखेन तं शिवः स्पृशंनिमां मुह्यति निद्रयाहरिः ॥३७॥ पूर्वोदाहरणे हेतूक्ति
ति २ र्नास्ति अत्र तु अस्ति भेदः ॥ ततश्च पूर्वापह्नुतिवदत्रापि द्वैविध्यमिति द्रष्टव्यं ॥ अत्रां
तु सा २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तापकृत्तिरन्यस्यशंकायां च्यांतिवारणे ॥ तापंकरोसोत्तं पंज्वरः किंनसखिस्मरः ॥ ति-
तीर
भ्र ॥ भ्रचपंतोकरोतिस्मरस्तांतेकथितेतस्यज्वरसोधारण्याकुंबुध्यासख्या
ज्वरः किमितिपृष्टेनसखिस्मरइतितच्चोत्तयाच्यांतिवारणंकृतं ॥ यथावा ॥ नागरि
रि४
कइसमधिको ॥ नतिइहमहिषःकोयमुभयतपुछः ॥ नहिनहिकरिकलभोसो
मुंडादंडोयमस्यनहिपुछं ॥ ४ ॥ इदंसंभावितच्यांतिपत्रिकायां च्यांतापकृच्चावु
दाहरणं ॥ कविकल्पितच्यांतिमत्कलाय ॥ जयानेयंवेणीकृतमणिकलापानग
रत्ढेगल्लेकस्तूरीयंशिरसिराशिल्लेखानकुसुमं ॥ इयंभ्रतिनंगोबिंबविरहज
माधवल्लिमापुरारातिकोपात्कुसुमशरमांकिंव्यथयसि ॥ ४० ॥ भ्रचकिके

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रो॰

त्पितन्यांतिर्जटनेयमित्यादिनिषेधमात्रोन्नेया॥पूर्ववत्प्रश्नासंभवात्॥दंडीत्यत्र
तत्याख्यानोपमेरूपमाप्रेदंमेने॥यथाह॥नपश्यंमुखमेवेदंनभंगोचक्षुषीइमे॥
इतिविस्पष्टसादृश्यात्तत्वाख्यानोपमामतेति॥४१॥छेकापह्नुतिरन्यस्यशंकात
स्तथ्यनिह्नवे॥प्रतिनमत्पदेलग्नः कांतःकिंनहिन्त्पुरः॥४२॥कस्यचित्कंचित्स
तिरस्योक्तावन्येनश्रुतायांस्वोक्तेस्तात्पर्यंतिरूवर्णनेनतथ्यनिह्नवेछेकापह्नुतिः॥
छेकस्याविषयेतस्यापह्नुतिः॥यथानायिकयानर्मसखींप्रतिप्रतिनमत्पदेलग्न
इतिस्वनायकवृत्तांतेनिवेद्यमानेतदाकर्ण्यकांतःकिमितिशंकितवतीमन्यां
प्रतिनहिन्त्पुरइतिनिह्नवः॥यथावा॥सीत्कारंशिक्षयतिव्रणपस्यचरंतनो

जत्यन्त

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गा७ तिरोमांचं॥नारिकःकिंमिलितोनहिनहिर्मनःपवनः॥इदमर्थयोजनयातप्यनिरू
पेउदाहरं॥राद्ययोजनयायथा॥पश्येत्वन्नयनेस्मरामिसुतंतंभावोभवत्कुंतलेनी
लेमुग्धतिकिंकरोमिमहितेःक्रीतोस्मितेविभ्रमैः॥इत्यस्वप्नवचोनुभाष्यसरुषा स्सष्ट=३
निर्भर्त्सितारा॥चयाकक्षःसत्यरमेवतद्यपदिशंक्रीडाविटःपातुवः॥४४॥सर्वमि ने १
रण४ दंविषयांतरजोयोबेउदाहे॥विषयेक्ष्यचवस्तुभेदेनयोजनायथा॥वदंतीजा
रवृत्तांतंपत्योरूर्तोसस्वीचिया॥पतिंबुध्यासखिततःप्रबुद्धासिमीत्यपूर्वरय
ह॥४५॥कैतवापह्नुतिर्वक्रोव्याजाद्यैर्निह्नुतेःपदैः॥निर्यांतिस्मरनाराचोः
कांताहृत्पातकेऽतवाह॥४६॥अत्रासत्यत्वाभिधायिनाकैतवपदेनमैने

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कांताकटाक्षाः किंतु स्मरनाराचाइत्यपह्नवः प्रतीयते ॥ यथा वा ॥ रिक्तेषु वारि कथं
या विपिनोदरेषु मध्याह्नजृंभितमहातपतापतप्ताः ॥ स्कंधांतरोल्लिखदवाग्निशि
खावलीढेन जिह्वांबुसार्यतरवो जलमर्थयंते ॥ ४७ ॥ संभावनास्युरुत्प्रेक्षा व स्याद्वस्तु=३
स्तुहेतुफलात्मनो ॥ उक्तानुक्तास्पदाद्याच सिद्धासिंसपदेपरे ॥ ४८ ॥ धर्मस्तोमं छो४
तमःशंके कोकीविरहरुष्णनीं ॥ लिंपतीवतमोंगानि वर्षतीवांजनं नभः ॥ ४९ ॥
वि२ रस्तौतवां क्षीयुद्धुत्तोषुविक्षेपणाद्ध्रुवं ॥ चन्मुखाप्रेक्षयान्नूनं पद्मैर्वैराय
तेराशी ॥ ५० ॥ मध्यः किं कुचयोर्वृद्धयैबद्धः कनकदामभिः ॥ प्रायो छो४
त्वत्पदेनेक्ष्यंप्रासुंतोयेतपस्यति ॥ ५१ ॥ अन्यधर्मसंबंधनिमित्तेनान्य

धर्मे २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेऽ३ न-

स्यान्यतादात्म्यसंभावनमुत्प्रेक्षा ॥ सा च वस्तुहेतुफलात्मतागोचरैर्पास्त्रैविधा ॥
तत्र वस्तुनः कस्यचिद्वस्त्वंतरतादात्म्यसंभावना प्रथमास्वरूपोत्प्रेक्षेत्युच्यते ॥
अहेतोर्हेतुभावेना फलस्य फलात्मना चेदुत्प्रेक्षा हेतूत्प्रेक्षा फलोत्प्रेक्षा च्यते ॥
तत्रापि स्वरूपोत्प्रेक्षा उक्तविषया अनुक्तविषया चेति द्विविधा ॥ परे हेतुफलो
त्प्रेक्षे सिद्धविषया सिद्धविषयतया प्रत्येकं द्विविधे ॥ एवं षण्णामुत्प्रेक्षाणां चम
त्कारसंभिन्नानां दिङ्मात्रमेनादाहरणानि ॥ रजनीमुखे सर्वत्र विस्तृतस्य तमसः
स्तोमभिन्नानां दिङ्मात्रमेनादाहरणानि ॥ रजनीमुखे सर्वत्र विस्तृतस्य तमसः
न्यैस्त्वदृष्टिप्रतिरोधकत्वादिधर्मसंबंधेनाध्यमानेन निमित्तेन सद्यः त्रि
पविघटितसर्वदेशास्थितकोकांगनाहृदयगतत्र कज्वलिष्यद्विरहानल

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धमस्तोमदोतोत्यसंभावनास्वरूपोक्तेर्तातमसो विषयस्योपादानादुक्तविषयात्तमो
व्यापनस्यनभःप्राप्तिभूपर्यंतंसकलवस्तुसांद्रमलिनीकरणननिमित्तेनतमःकर्तृक
लेपनतादात्म्योत्प्रेक्षानभःकर्तृकोजनवर्षणतादात्म्योत्प्रेक्षाचानुक्तविषयास्वरूपोत्प्रे
क्षा।उभयत्रापिविषयभूतस्यतमोव्यापनस्यानुपादानात्। नन्वत्रतमसोव्यापनेननि
मित्तेनलेपनकर्तृतादात्म्योत्प्रेक्षानभसोभूपर्यंतंगाढनिर्हीमव्यापित्वेननिमित्तेना
जनवर्षणकर्तृतादात्म्योत्प्रेक्षांचेतिउत्प्रेक्षाद्वयस्यैमिदमुक्तविषयमेवास्तु।मैवं॥
लिंपतिवर्षतीत्याख्यातयोःकर्तृवाचकत्वेभावप्रधानमाख्यातमितिसमर्थ
त्वर्थक्रियायाएवंबाधान्यनतदुपसर्जनमित्येनान्वितस्यकर्तुस्त्वेक्षणीयतया

अनुक्तवि
षया

15

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्यत्रान्वयासंभवात्॥ अतएवास्यातार्थस्य कर्तुः क्रियोपसर्जनत्वे न्यत्रान्वयासंभवादे
वहेतोस्तस्योपमायामुपमानतयान्वयोपि दंडिना निराकृतः॥ कर्त्तायद्युपमानं स्यान्न
तोसौ क्रियापदे॥ स्वक्रियासाधनव्यग्रो नात्मन्यन्यमपेक्षितुमिति॥ केचित्तु॥ तमोनामसौ
विषययोस्तत्कर्तृकत्वेपनवर्षणरूपधर्मोत्प्रेक्षयाहुः॥ तन्नातेस्वरूपोत्प्रेक्षायाधर्म्युत्प्रे
क्षाधर्मोत्प्रेक्षाचेतिएतद्द्वैविध्यंद्रष्टव्यं॥ चरणयोः स्वतः सिद्धरक्तिम्नि वस्तुतो विक्षेपणं
नहेतुरित्येहेतोस्तस्यहेतुभावेनसंभावनाहेतूत्प्रेक्षा॥ विक्षेपणस्य विषयस्य सत्यासि
द्धविषया॥ चंद्रपद्मविरोधे स्वाभाविके नाविकोवदन कांतिजेयान हेतुरिति तत्रा[illegible] पि २
तुच्चसंभावनाहेतूत्प्रेक्षा॥ वस्तुतस्तथेच्छायान्नभाक्कारसिद्धविषया॥ मध्यः स्वयमे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वकुचोधरतिनतुवनकदामबंधनत्वेनाध्यवसितायाबलिचयरूपालितायाबलादि
तिमध्यकर्त्तकुचध्यतेस्तत्फलत्वेनोत्प्रेक्षासिद्धविषयाफलोत्प्रेक्षा।। जलजास्पृ
लेनिमज्जावस्थितेस्वासतपस्त्वेनाध्यवसितायाः कामिनीचरणसायुज्यप्राप्तिर्नफ
लमितितस्याः गगनकुसुमायमानायास्तत्फलत्वेनोत्प्रेक्षणमसिद्धविषयाफलो
त्प्रेक्षा।। अनेनैवक्रमेणोदाहरणांतराणि।। बोलेंदुवक्रोण्यविकासभावाद्धसुः प
लाशान्यतिलोहितानि।। सद्योवसंतेनसमागतानांनखक्षतानीववनस्थलीनां।।२।।
अत्रपलाशकुसुमानांवक्रत्वलोहित्यसंबंधेननिमित्तेनैसद्यःकृतनखक्षतता
दात्म्यसंभावनाउक्तोविषयास्वरूपोत्प्रेक्षा।। एवोदाहरणानिमित्तभूतधर्मसंबंधो

तप:=४

×वसंतनायकसमागतवनस्थलीसंबंधि×२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गम्यइहत्वपात्तइभेदः॥नाचिवशब्दस्यसादृश्यपरत्वेनत्रसिद्धिरत्वाउपमेवास्तु॥लिं
पतीवस्फुदाहरणेत्वेपनकर्तुरुपमानत्वाहस्यक्रियोपेसर्जनत्वंदिहनेक्षतानामन्यो
पसर्जत्वेस्योपमावाचकस्यासाधात्॥उच्यते॥उपमायायत्रक्वचिच्छिष्टेतरपिनस्व
क्षतेसहवक्तुंशक्यतयावसंतनायकसुमागतवनस्थलीसंबंधित्वविशेषणानपेक्षत्वा
दिहतुतदुपादानंपत्कारकुसुमानांनक्षरवेतत्तादास्यसंभावनायामेवशब्दंव्यवस्था
पयति॥तथात्वयैतद्विशेषणंसाफल्यात्॥अस्तिचसंभावनायामपीवशब्दः॥दूरेति
छन्देवदत्तइवाभाति॥पिनष्टीवतरंगाग्रैःसमुद्रःफेनचंदनं॥तदोयकरैरिंदुर्दिक्पती
नदिगंगनाः॥५७॥अत्रतरंगाग्रैःफेनचंदनस्यप्रेरणंपेषणतयोत्प्रेक्षते॥सम्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रादुश्चितस्य चंद्रस्य प्रथमं समुद्रपूरे प्रसरतां करणां दिक्षु व्यापनं च समुद्रे पात्त
त२ फेनचंदनकृतं छेपनत्वेनोत्प्रेक्ष्यते ॥ उभयत्र क्रमेण समुद्रपूरांतगतफेनचंद
नपुंजीभावनं दिशां च वलिभाचनिमित्तमिति फेनचंदनत्वेरणकिरणकरव्याप
य४ नयोर्विषयोरनुपादानादनुक्तविषये स्वरूपोत्प्रेक्षे ॥ येषां तु प्रातयोः समुद्रचंद्र
योरेवतत्कर्तृकपेषणछेपनरूपधर्मोत्प्रेक्षेति मतं ॥ तेषां मते पूर्वोदाहरणे धर्मि
णि धर्म्यंतरतादात्म्योत्प्रेक्षा ॥ इह तु धर्मिणि धर्मसंसर्गोत्प्रेक्षेति भेदो वगंतव्यः ॥
रात्रौ रवेर्दिवा चंद्रोऽभावादिवसः प्रभुः ॥ भ्रमो ऽतापयत्राशी सृष्टवान्सत
तोदिते ॥ रात्रौ रवेर्दिवा चंद्रस्य चाभावः सन्नपि तापयन्नसौ सर्गणि हेतुरि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१८

तितस्यतद्धेतुत्वसंभावनासिद्धविषयाहेतूत्प्रेक्षा॥विवस्वतानापिषतेवमिस्त्राःस्व ४ यथा २
गोसहस्रेणसमंजनानां॥गावोपिनेत्रापरनामधेयास्तेनेदमांध्यंखलुनांधकारः
॥५५॥अत्रविवस्वताहतंस्वकिरणैःसहडौकोचनानांनयनंअसदेवरात्रावां न ७
ध्यंगतिहेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यतइतिअसिद्धविषयोहेतूत्प्रेक्षा॥परंविधुर्वर्धयितुंपयो
धेःशंकेयमेणांकमणिंकियंति॥पयांसिदोग्धिवियविप्रयोगेसरोककोकीनय
नेकियंति॥५६॥अत्रचंद्रेणकृतंसमुद्रस्यवृंहणंसदेवतथातेनकृतस्यचंद्रका
तत्रावणस्यकोकांगनाबाष्पस्यावणस्यचफलत्वेनोत्प्रेक्ष्यतेतिसिद्धविषयाफलो ६२
त्प्रेक्षा॥रथस्थितानांपरिवर्तनायपुरातनानामिवबाहनानां॥उत्पातिभस्मोद्धु

१८

CC-0. In Public Domain. Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रगोत्तमानांदिशिजतस्थेरविरुत्तरस्यां॥५५॥अत्रोत्तरायणस्याश्चपरिवर्त्तनमसदेव
फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यतइतिअसिद्धविषयाफलोत्प्रेक्षा॥एवाएवोत्प्रेक्षाः॥मन्येशंकेध्रुवंप्रा
योन्हनमियेवमादिभिः॥उत्प्रेक्षाव्यज्यतेशब्दैरिवशब्दोपितादृशः॥इतिउत्प्रेक्षाव्यंजक
त्वेनपरिगणितानांशब्दानामप्रयोगगम्योत्प्रेक्षा॥यथा॥चकीर्त्तिर्भ्रमणश्रांताविवेश
स्वर्गनिम्नगामिति॥२०॥रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्याध्यवसानतः॥परपनीलोत्प
लद्वंद्वान्निःसरंतिशिताःशराः॥५७॥विषयस्यस्वशब्देनोद्देश्यत्वंविनोविषयीवाचके
नेचशब्देनग्रहणंविषयनिगरणंतत्सर्वकंविषयस्यविषयीरूपतयाऽध्यवसानंभ्रांतौ
र्यनिश्चयस्तस्मिन्सतिरूपकातिशयोक्तिः॥यथानीलोत्पलशरशब्दाभ्यांलोचनयोः

पि॰

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१ निगरण

कक्षाणांचाग्रहणंपूर्वकंतद्रूपताध्यवसानं॥यथावा॥वापीकापिस्फुरतिगगा
नेतत्परं सूक्ष्मपद्मासोपानालीमधिगतवतीकांचनीमैंद्रनीलीं॥अग्रेरौक्तोसु
हृति सुगमोचंदनच्छन्नदेशोतत्रस्थानांसुखसममृतंसंनिधानात्सुधांशोः
॥५८॥अत्रवाप्यादिशब्देनाप्तिप्रभृतयोनिगीर्णाः॥अत्रातिशयोक्तेरूपके
तिविशेषणंरूपकेदर्शितानांविधानामिहापिसंभवोस्तीत्यतिदेशोनप्रदर्शना
र्थं॥तेनाचाप्यभेदातिशयोक्तिस्तद्रूपातिशयोक्तिरिति द्विविधं॥तत्राप्याधि
क्यन्यूनत्वादिविभागश्चेतिसर्वमनुसंधेयं॥यथा॥समाबद्धयासैरपवन सुधा२
रनु१८ चकोरैरपसृतांकिरन्ज्योत्स्नामच्छांनवकदलिपाकप्रणयिनीं॥उपत्यकारा

लबलि १८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यंप्रहिणुनयनेतर्कयमनानांगेकाशोकोयंगलितहरिणः शीतकिरणः ॥५९॥ अत्र
कोयंगलितहरिणइत्युक्त्यात्रसिद्धचंद्रोद्देशः ॥ तत्रउत्कर्षश्चगर्भितः ॥ एवमन्य
दप्यूह्यं हनीयं ॥ यद्यपह्नुतिगर्भत्वं सेवसापह्नवामता ॥ त्वत्स्त्रक्षिषु सुधाराज
न्यांनाः पश्यंतिनांविधो ॥६०॥ अत्रत्वत्स्त्रक्तिमाधुर्यमेवामृतमित्यतिशयो
क्तिश्चंद्रमंडलस्थममृतंनभवतीत्यपह्नुतिगर्भा ॥ यथावा मुक्ताविद्रुममंतरा
मधुरसः पुष्पंपरंपूर्वहं पाल्लेयद्युतिमंडलेखलुतयोरेकोसिकालाणवे ॥ तच्चो
दंचतिशंखमर्द्दिनपुनः पूर्वाचलाभ्यंतरेतानीमानिविकल्पयंतितइमेये
षांनसादृक्पथे ॥६१॥ अत्राधररसएवमधुरसइत्याधतिशयोक्तिः पुष्प

भासिकास्थानं ८३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रसोमधुरसोनमवतीसाद्यपङ्क्तिगर्भा॥अलंकारसर्वस्वरूपतास्वरूपोत्प्रेक्षायांसापङ्क्त
वत्यमुक्तहलं॥मतासुतीरंतिमिघटनसंभ्रमंपोरविलासिनीषु॥यत्रोत्कलसत्फेन
नतिछलेनमुक्ताट्टहासिवविभातिशिखेति॥तत्रास्त्रियानत्रसद्दः॥यत्तच्चमुद्धपङ्क्ति
मुक्तं४ गर्भत्वेयत्फेनतातिच्चमपङ्क्तेतत्रवाट्टहासप्रेक्षणादिहतुपर्यस्तापङ्क्तिगर्भत्वं॥
इंदुमंडलादौअपङ्क्तेस्यामतायोदःस्तस्यादिषुनिवेशादिदंचपर्यस्तापङ्क्तिगर्भत्व
मुत्प्रेक्षायामपिसंभवंति॥तत्रस्वरूपोत्प्रेक्षायांयथा॥ज्योतिरागादिदमवबिं
बंबिंबस्यचयत्कमितोधरत्वं॥तथोविशेषावगमाक्षमाणांनाम्नित्वमोक्तदनयो
र्जीवानां॥५१॥अत्रप्रसिद्धफलेबिंबतापङ्क्तेर्ज्योतिरागेणनिमित्तेनदमयंत्याअप

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रसत्त्यनु

रेतदुपेक्षापर्यस्तापङ्क्तिगर्भा॥हेतूपेक्षयास्तङ्गर्भत्वंप्राग्लिखितहेतूपेक्षोदाहरणएवदृश्य
तेतत्रचंधकारेषांचहेतुत्वमपङ्क्त्यान्यत्रनिवेशितं॥फलोपेक्षायांयथा॥रवितप्तोगजः
पद्मानुतकृत्याच्चाधितुंध्रुवं॥सरोविशतिनस्नातुंगजस्नानंहिनिष्फलं॥६२॥क्लेशाजस्य
सरःप्रेयेज्ञानंचतिफलस्नानेफलत्वमपङ्क्त्यफलबाधनेतन्निवेशितं॥भलमनर्थोपस
त्त्यापक्रमेतेनुसरामः॥भिदकातिरायोक्तिस्तुतस्यैवान्यस्ववर्णनं॥अन्यदेवास्यगांभि
र्यमन्यद्धैर्यमहीपतेः॥६३॥अत्रलोकप्रसिद्धगांभिर्यांचफेदपिभेदावर्णितः॥यथावा॥
अन्येयंरूपसंपत्तिरन्यावेदग्धयोरपि॥नेषानदिनपत्रांक्षसरिष्टसाधारणीविधेः॥६४॥
संबंधातिशयोक्तिःस्यादयोगेयोगकल्पनं॥सोयोगापिपुरस्यास्यस्पष्टरांतिविधुमंडलं॥६५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यथावा॥कतिपयदिवसैःक्षयंप्रयायात्कनकगिरिर्दिवसावसानहेतुः॥इतिमुदमुपयाति
चक्रवाकीवितरणशक्तिनिवीरतद्देवे॥५५॥अत्रचक्रवाक्याःसूर्यास्तमयेकारक
महामेरुक्षयसंभावनाप्रयुक्तसंतोषाभावेपिसंबंधोवर्णितः॥योगोप्ययोगःसं
बंधोतिशयोक्तिरितीर्यते॥वयिदातरिराजेंद्रसचेंद्रुमान्नाद्रियामहे॥५७॥अत्रवस्तु
द्वयेषुभादरसंबंधेपि संबंधोवर्णितः॥यथावा॥अनयोरनवद्यांगीस्तनयोर्ज
यमानयोः॥लवुकारोनपर्याप्तस्तवबाहुलतांतरे॥५८॥अक्रमातिशयोक्तिरया
सहत्वेहेतुकार्ययोः॥आलिंगतिसमंदेवज्योत्स्नाराश्चपराभ्यते॥५९॥अत्रवयदामो
र्ज्योत्स्नारसंचानवदानीमेवक्षितोपतंतीतिहेतुकार्ययोःसहत्वंवर्णितंयथावा॥नृ

संबंधे=३

तद्५

शत्रवः२ मोवंशपृथ्वीच=२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चतिमुंचतिकोशंभजतिचभजतिप्रकंपमरिवर्गः ॥हंमीरवीरखड्गेस्यजतिस्यजतिसमामा
समर२ मु ॥७०॥अचखड्गस्यकोशायागादिकाष्ठएवरिपूणांचनगहस्यागादिस्फुचितं ॥चपला
तिशयोक्तिस्तुकार्यहेतुप्रसक्तिजे ॥यास्यामीस्फुटितेतन्यावल्लयोप्रवदूर्मिका ॥७१॥
अचनायकप्रवासप्रसक्तिभावेणयोषितोतिकार्यंकार्यमुखेनदर्शितं ॥यथावा ॥आ
दातुंसहदीप्सितेपिकुसुमहस्तायमालोहितंलाक्षारंजनवार्त्तयापिसहसारक्तंतवं
पादयो ॥अंगानामनुलेपनंस्मरणमप्यंतस्तवेदावहेहंताचीरदृशःकिमन्यदलका
यथावा२ मोदोपिप्रारायते ॥७२॥यामिनयामीतिधेवदतिपुरस्तोंतन्वंग्याः ॥गलितानि
पुरोवलयान्यपराण्यपितथेवदलितानि ॥७३॥अत्यंतातिशयोक्तिस्तुपौर्वापर्यव्यति
पि१ क्रमेन२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्रमे॥अयेमानोगतःपश्चादनुनीताप्रियेणसा॥७४॥यथावा॥कविंद्राणामासन्प्रथमतर
मेवांगणभुवःस्रवत्तुङ्गाःसंगाकुलकरिमदामोदमधुराः॥अमीपश्चात्तेषामुपरिपति
तारुद्रन्पतःकटाक्षाक्षीरोदप्रसरदुरुवीचीसहचराः॥७५॥एतास्तिस्रोप्यतिशयो
क्तयःकार्यत्रोप्यप्रयायनार्थाः॥वर्ण्यानामितरेषांवा धर्मैस्यंतुल्ययोगिता॥संकुचं
तिसरोजानिस्वैरिणीलोचनानिचा॥औचदंगमार्दवदृष्टेकस्यचित्तेनभासते॥माल्लती
शाशिप्रल्लेखवाकदलीनांकठोरता॥७७॥प्रस्तुतानामप्रस्तुतानांवागुणक्रियादिरूपैक ता४
धर्मान्वयस्तुल्ययोगिता॥संकुचंतिप्रियंपप्रस्तुतनुल्ययोगितायामुदाहरणं॥तत्रत्र
स्तुतचंद्रोदयकार्यतयावर्णनीयानां सरोजानांच काशभीरुस्वैरिणीवदनानांचसंकोच
रूपैकक्रियान्वयोदर्शितः॥उर्त्तश्लोकेनायिकासौकुमार्यवर्णनेप्रस्तुतेअवर्णनीयानां

वदना=५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मालस्यादीनांकठोरतारूपेकगुणान्वयः॥यथावा॥संजातपत्रप्रकरान्वितानिसमु
द्वहंतीस्फुटपाटलत्वं॥विकस्वराण्यर्ककराभिमर्शादिनानिपद्मानिचवृद्धिमीयुः॥३८॥
नागेंद्रहस्तास्त्वचिकर्कशत्वादेकांतरोयात्कदली विशेषाः॥लब्ध्वापिलोकेपरि
णाहिरूपंजातास्तदूर्वारूपमानबाह्याः॥३९॥अत्रग्रीष्मवर्णनेतदीयत्वेनप्रस्तु
तानांदिनानांपद्मानांचैकक्रियान्वयः॥उरुवर्णनेअप्रस्तुतानांकरिकराणांक
दलीनांचैकगुणान्वयः॥हिताहितेवृत्तितोत्यमपरावृत्त्ययोगिता॥प्रदीयतेपराभ्र
तिर्मिचशाचवयोस्त्वया॥४०॥अत्रहिताहितयोर्मिचशाचवयोरस्त्रष्टभ्रतिदान
स्यपराभवदानस्यश्लेषेणाभेदाध्यवसायाद्वृत्तितोत्यं॥यथावा॥यश्चनिंबंपर

च१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ऽनायश्चैनंमधुसर्पिषा॥यश्चैनंगंधमाल्याभ्यांसर्वस्यकदुरेवसः॥८२॥अत्रव
श्चतिसिंचत्यर्चयतीत्यध्याहारेवाक्यानिपूरणीयानि॥पूर्वोदाहरणंस्तुतिपर्य
वसायि॥इदंतुनिंदापर्यवसायीतिभेदः॥इयंसरस्वतीकंठाभरणोक्तातुल्ययो
गिता॥गुणोत्कर्षैःसमीकृत्यवचोन्यातुल्ययोगिता॥लोकपालोयमःपाशीश्री
दःशाक्रोभवानपि॥८३॥अत्रवर्णनीयोराजाशक्रादिभिर्लोकपालत्वेनसमीकृ
तः॥यथावा॥संगतानिमृगाक्षीणांनडिंडीरसितान्यपि॥क्षणद्वयंनतिष्ठंतिघ
नारब्धान्यपिस्वयं॥८४॥पूर्वत्रस्तुतिरिहनिंदा॥इयंकाव्यादर्शेदर्शिता॥इमां
इमांतुल्ययोगितांसिद्धिरितिकेचिद्व्यवजह्रुः॥यथाहजयदेवः॥सिद्धिःख्यातेषु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तो १८ चेन्नामकीर्त्यतेतुल्य[illegible]स्तुये॥युवामेवेहविख्यातोचंबलेर्जलधिर्जलैरिति॥८४॥
मतांतरेषुत्रवक्ष्यामाणंदीपकमेव॥वदंतिवर्ण्यावर्ण्यानांचुमैक्यंदीपकंबुधाः॥म
न ७ देशातिकलभःप्रताभपेनमहीपतिः॥८५॥अस्तुताप्रस्तुतानामेकधर्मान्वयोदीप ता ७
कं॥यथाराजकलभयोर्भानक्रियान्वयः॥यथावामणिःशाणोद्दिढःसमरविज
अस्तुतप्रस्तुतयो ४ यीहेतिदलितोमदक्षीणोनागःशरदिसरिदाश्यानपुलिनाः॥कलाशेषश्चंद्रःसुर
तमुदिताबालवनितातनिम्नाशोभंतेगलितविभवाश्चार्थिषुनृपाः॥८६॥अत्र
अस्तुतानांनृपाणामप्रस्तुतानांमण्यादीनांचशोभैकधर्मान्वयः॥अस्तुतैकनिष्ठः
न्य समानोधर्मःप्रसंगादुपकरोति॥आसादार्थमारोपितोदीपो[illegible]रण्यायामिविदी
पदेवसादृश्याद्दीपकं॥संज्ञायांचेतिगार्थेकन्त्रस्यः॥यद्यपिसुवर्णपुष्पितांपृथ्वी

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वस्तुगत्या ।

चिन्तिपुरुषास्त्रयः॥ शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुं। प्रियं च प्रस्तुतं प्रस्तुतानी
युगपद्धर्मान्वयः प्रतिभाति॥ मदनपातिकलक्षणस्य चाप्रस्तुतस्यैव प्रथमं धर्मान्वयः।
तथापि प्रासंगिकं न हीयते॥ प्रस्तुतोद्देशेन प्रवृत्तस्यैव वर्णनस्याप्रस्तुतेप्यन्वया
त्॥ न हि दीपस्य रथ्याप्रासादयोर्युगपदुपकारत्वेन जामात्रर्थं श्वपितस्य स्वरूपस्याति
थिभ्यः प्रथमं परिवेषणे च प्रासंगिकत्वं हीयते॥ तुल्ययोगितायां त्वेकं प्रस्तुतम
न्यद्प्रस्तुतमिति विशेषाग्रहणात्सर्वैर्द्वाभ्यां नैकधर्मोक्तिरिति विशेषः॥ अयं चा
नयोरपरो विशेषः उभयोरुपमानकोऽस्यागम्यत्वाविशेषः प्रस्तुतमुपमानं प्र
स्तुतमुपमेयमिति व्यवस्थितउपमानोपमेयभावस्तु चतुर्विशेषाग्रहणादेकः सदृशि॥

तिम्र १ २२ छि १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्रिविधं दीपकावृत्तोभवेदावृत्तिदीपकं॥ वर्षसंबुद्धमालेयं वर्षस्येषा चशर्वरी॥ ८७॥ उन्मीलं
तिकदंबानि स्फुटंतिकुटजद्रुमाः॥ मायंतिचातकास्तस्तामायंतिचशिखावलाः॥ ८८॥
क० दीपस्यानेकोपकारा[illegible]र्भवतयादीपस्थानीयस्यपदस्यार्थश्चोभयोर्वाक्यावृत्तौ त्रिविधा स्य ३
पो० ८ वृत्तिदीपकं॥ क्रमेणार्थश्चयोदाहरणानि प्रदर्शितानि॥ यथा वा॥ उत्कंठयतिमेघानां
मालावर्गकलापिनां॥ एनांचोत्कंठयत्यध्वमानसंमकरध्वजः॥ ८९॥ शमयतिजल
क० धरधारा चातकैरनांतृषं चिरोन्नतां॥ क्षपयतिचवधूलोचनजलधारा कामि[illegible]नां
वि० प्रवासरुचिं॥ ९०॥ वदनेनेनिर्जितंतवनीलीयतेचंद्रबिंबमंबुधरे॥ अरविंदमपिच
सुंदरिनीलीयतेपायसांपूरे॥ ९१॥ एवंचावृत्तीनांप्रस्तुताप्रस्तुतोभयविषयत्वा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भावेपिदीपकस्यापत्तिमात्रेणदीपकव्यपदेशः॥वाक्ययोरेकसामान्येप्रतिवस्तूपमा
ना॥तापेनभ्राजतेसूरःसूरश्चापेनराजते॥९॥अत्रोपमानोमेयपरवाक्ययो
रेकःसमानोधर्मःपृथङ्निर्दिश्यतेसाप्रतिवस्तूपमा॥प्रतिवस्तुप्रतिवाक्यार्थउ
पमासमानधर्मोयस्यामितिव्युत्पत्तेः॥यथाचैवात्राजतेराजतइत्येकएवधर्मउपमा
नोपमेयवाक्ययोःपृथङ्भिन्नपदाभ्यांनिर्दिष्टः॥यथावा॥स्थिरोरोलीगुणवतांख
लबुध्यानबाध्यते॥रत्नदीपस्यहिशिखाबाह्ययापिनबाध्यते॥यथावा॥तवाम
तस्पंदिनिपादपंकजेनिवेशितौकेयमन्यदिच्छति॥स्थितेरविंदेमकरंदनिर्भरे
मधुव्रतोनेक्षुरसंहिवीक्षते॥९५॥अत्रयद्यपमेयवाक्येअनिष्टाप्रमानवाक्ये
इक्षुरसमितिपाठेभाषयातालिमरवाणा=१ पु१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

×प्रतिवस्तूपमातुल्यस्तुतप्रस्तुतानामितिविशेषः। अयंनापरोविशेषः। आवृत्तिदीप
कं वैधर्म्येणानभवति। ×३

[illegible] उपमानवाक्येभवीक्षेतिधर्मभेदः प्रतिभाति॥ तथापिवीक्षामात्रस्यावर्जनीय
स्यप्रतिषेधानर्हत्वादिच्छापूर्वकंप्रतिषेधोयमनिच्छापर्यवसितएवेतिधर्मैक्यमनुसंधे
यं॥ अथावृत्तिः प्रस्तुतानामप्रस्तुतानांवा॥ प्रतिवस्तूपमातुवैधर्मेणापिसंभवति
यथा॥ [illegible] विद्वानेवहिजानातिविद्वज्जनपरिश्रमं॥ नहिवंध्याविजानाति गुर्वीप्रसव
वेदनां॥ ९६॥ यदिसंतिगुणाः प्रसांविकसंतुवेतुस्वयं॥ नहिकस्तूरिमोदः शपथेन
विभाव्यते॥ ९७॥ चेद्बिंबप्रतिबिंबत्वंदृष्टांतस्तदलंकृतिः॥ त्वमेवकीर्तिमान्
नराजन्विधुरेवहिकांतिमान्॥ ९८॥ यत्रोपमानोपमेयवाक्ययोर्भिन्नावेव
धर्मौबिंबप्रतिबिंबभावेननिर्दिष्टौतत्रदृष्टांतः॥ त्वमेकीर्तिमानित्यत्रकीर्तिकां

वीक्षा २

का ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२६

स्यो बिंबप्रतिबिंबभावः ॥ यथा वा ॥ कामं नृपाः संति सहस्रशोन्ये राजन्वती
मोडुरनेन रात्रिं ॥ नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चंद्रमसैव रात्रिः ॥
॥ यथा ॥ देवीवाचमुपासते हि बहवः सारं तु सारस्वतं जानीते नि
श्लो ४ नरो मसो गुरुकुलक्लेशमुरारिः सेवते कविः ॥ अब्धिर्लंघित एव वानर
भटैः किं त्वस्य गांभीरतामापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मंथाचलः
॥ ६० ॥ नन्वत्रोपमानोपमेयवाक्ययोर्ज्ञानमेक एव धर्म इति प्रतिवस्तू
पमायुक्ता ॥ मैवं ॥ अचेतने मंथाचले ज्ञानस्य बाधितत्वेन तत्र जा
नातीत्यनेन सागराद्यस्थलावधिपर्वतसंस्पर्शमात्रेणैव विवक्षितत्वात् ॥

२६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्रोदाहरणेपदावृत्तिदीपकाद्विशेषः। पूर्ववत्प्रस्तुताप्रस्तुतविषयत्वकृ
तोद्रष्टव्यः॥वैधर्म्येणापियंदृश्यते॥कृतंचगर्वाभिमुखंमनस्त्वयाकिमन्यद
वंनिहताश्चनोद्विषः॥तुमांसितिष्ठंतिहितावदंशुमान्नयावदायास्कदयाद्रिमो
हिता॥१९१॥वाक्यार्थयोःसदृशयोरैक्यारोपानिर्देशना॥यद्भानुःसौम्य
तासेयंपूर्णेदोरकलंकता॥१९२॥अत्रभानुरपरुषत्वस्योपमेयवाक्यार्थस्य
पूर्णेदोरकलंकत्वस्योपमानवाक्यार्थस्यचयत्तद्भ्योमैक्यारोपः॥यथावा॥ तू
अरण्यरुदितंकृतंशवशरीरमुद्वर्तितंस्थले कामवरोपितंसुचिरमूषरेव स्व
र्षितं॥श्वपुच्छमवनामितंबधिरकर्णजापःकृतोयतोयमुखदर्पणोयद
बुधोजनःसेवितः॥१९३॥अत्रबुधजनसेवायांअरण्यरोदनादीनांयत्तत् च

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्यामेक्यारोपः॥पदार्थवृत्तिमप्येके वदंत्यन्यां निदर्शनां॥त्वन्नेत्रयुगुलं धत्ते नीलां नीलां
बुजन्मनोः॥१४॥अत्र नेत्रयुगुले नीलां बुजगतनीलापदार्थस्तोपो निदर्शना॥
यथा वा॥वियोगे गौडनारीणां योगं उत्तरपांडिमा॥अदृश्यत सरवर्जरीमं ज
रीगर्नरेणुषु॥१५॥पूर्वस्मिन्नुत्तरवर्णे उपमेये उपमानधर्मारोपः॥इह तु
उपमाने उपमेयधर्मारोप इति भेदः॥उभयत्रापि न्यधर्मस्यान्यत्रासंभवेन
तत्सदृशधर्मा क्षेपादौपम्यपर्यवसानं तुल्यं॥इयं पदार्थवृत्तिदर्शना॥ इति नि४
वियोगे तोपमे तिजयदेवेनाव्यवहृता॥यद्यपि गौडनारीणामित्ति श्लोकः प्राचीनैर्वा
क्यार्थवृत्तिनिदर्शनायामुदाहृतः॥तथापि विशिष्टयोर्धर्मियोरेक्यारोपो वा
क्यार्थवृत्तिनिदर्शना॥उपमानोपमेययोरन्यतरस्मिन्नन्यतरधर्मारोपः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पदार्थवृत्तिनिदर्शनेतिव्यवस्थामाश्रिताः स्माभिरयमिहेदानीं हृतः॥ एवंच॥ त्वयि स
तिशिवदातर्यस्मदभ्यर्थितानामितरमनुसरंतोदर्शयंतोर्थिमुद्रां॥ चरमचर
णघातैर्दुग्धदोग्ध्रीकामाः करममनुसराम: कामधेनोस्थितायां॥१०५॥ दोर्भ्यां
तितीर्षुरसमं धिंस्तुदुस्तरगुणार्णवमित्यादिषु वाक्यभेदाभावेपि वाक्यार्थवृ
त्तिरेवनिदर्शना॥ विशिष्टयोरेक्यारोपसद्भावात्॥ वाक्यार्थयोः सदृशयो
रितिलक्षणवाक्यवाक्यार्थशब्देन बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टयोः
[illegible]प्रस्तुताप्रस्तुत[illegible]र्विवक्षितत्वात्॥ एवं चराजसेवामनु[illegible]या
मसिधारावल्लेहनं॥ पंचाननपरिष्वंगोव्याघ्रीवदनचुंबनमित्यत्रप्रस्तुता

धर्मिणोः २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वृत्तांत १ वस्तुनोरेकैपदोपात्तत्वेपिवाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनायाः नक्षतिः॥ नयोर्बिंबप्रतिबिं
रूप २ बभावापन्नवस्तुविशिष्टव्यापारेषत्वात्॥ अतएवनिदर्शनायाः रूपकाद्भेदः॥ रूप
कस्यविशिष्टयोरेवमुखचंद्रादिकयोरैक्यारोपः॥ अधिदंडोहरेरूर्ध्वमुत्क्षिप्तो
बलिनियहे॥ विधिविष्टरपद्मस्यानालदंडोमुदेस्तुनः॥ इतिविष्टरूपकोदाहरणे
पि ५ नबिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टता॥ विधातृविष्टरकमलश्लिष्ट
त्वरूपसाधारणधर्मवत्तासंपादनार्थमेवतत्रविशेषणोपादानत्वात्॥ यद्भानुः
सोमयतेत्यादिनिदर्शनोदाहरणेषुधात्वर्थेनह्लादीनामानंदकरत्वादेवात्रविशेष दिने ३
भावा २ णयोः बिंबप्रतिबिंबभावोक्तिः॥ यत्रतुविषयविषयिविशेषणानांपरस्परसादृश्य
नबिंबप्रतिबिंबभावोक्तिः॥ ज्योत्स्नापरमपुरणधवलाबिभ्रतीतारकास्त्री

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्यंतर्घनव्यसनरसिकाराज्ञिकापाल्लिकीयं॥ द्वीपाद्विपांत्रमतिदयंतीचंद्रमुद्रांकपा
लेन्यस्तांसिद्धांजनपरिमलंतांछनस्यर्घेत्वेन॥ इतिसावयवरूपकोदाहरणेतत्रा
पिविषयविषयिणोस्तद्विशेषणानांचत्रैकमेवयारोपः॥ ननुज्योत्स्नादिविशि
ष्टराज्ञिरूपविषयस्य तस्मादिविशिष्टकापाल्लिकीरूपविषयिणश्चविशिष्टरूपेणैक्या
रोपोस्ति॥ तस्माद्राजसेवामनुष्याणामिसादावपिवाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनेतिपु
क्तं॥ मतांतरेत्विहपदार्थवृत्त्यैवनिदर्शनयाप्यं॥ अपरांबोधानांप्राहुः क्रिय
यासत्सदर्थयोः॥ नरपेद्राजविरोधीतिक्षीणंचंद्रोदयेसमः॥ ९७॥ उदयनेवस
वितापेमेष्वर्पयतिश्रियं॥ विप्रावयेसमृद्धीनांफलंसुहृदनुग्रहः॥ ९८॥ कस्य
चित्किंचित्क्रियाविशिष्टस्यस्वक्रियापरान्प्रतिभ्रसतः सतोवार्थस्यबोधनि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अस्यवं

ध्यते॥ दपरांनिदर्शनामाहुः॥ ~~अर्थबोधने~~ सदर्थबोधनेउत्तरार्द्ध
मुदाहरणं॥ तत्रनश्येदितिबोधयेदितिवक्तव्येबोधयेदित्यस्यगम्यमानत्वादत्रयो
गः॥ ततश्चराज्ञाचंद्रेणसहविरुद्धेनाशक्रियाविशिष्टंतमःस्वकीययानारोक्रिय
यादृष्टांतभूतयाभन्योपेयंराजविरुद्धश्चेन्नरूपेदित्यनिष्टपर्यवसायिनंयिनम
र्थंबोधयदेवनष्टमितिनिबंधनादसदर्थनिदर्शना॥ तथोत्तरश्लोकेसविता
स्वोदयसमसमयेवपयेषुलक्ष्मीमाधानः तयापद्मलक्ष्माधानक्रियया
पराभूतिसमृद्धीनांफलंसुहृदनुग्रहएवेतिश्रेयस्करमर्थंबोधयन्निबद्धइति
सदर्थनिदर्शना॥ यथावा॥ उन्नतंपदमवाप्योल्लघुर्हेलयैवसपतेतेदितिध्रुवं॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शैलशेखरगतः पयःकणश्चारुमारुतयुतः पयोधरः ॥११०॥ अत्र गिरिशिखरगतो वृष्टिबिंदुर्मंदमारुतमात्रेणापि कंपितः पतन्नुच्चैरुन्नतपदप्राप्तिः पतनहेतुरित्यर्थं संबोधयन्निबद्ध इत्यसदर्थनिदर्शना ॥ चूडामणिपदं यत्ते येदवं रविमागतं ॥ सतां कार्यातिथेयीति बोधयन्नुरुहमेघिनः ॥१११॥ अत्र समागतं रविं शिरसा संभावयन्नुदयाचलस्य यथा क्रियया समागतानां सतामिति वरुहमेघिशिरातिथ्यं कार्यमिति सदर्थं बोधयन्निबद्ध इति सदर्थनिदर्शना ॥ अत्र केचिद्वाक्यार्थवृत्तिपदार्थवृत्तिनिदर्शनाद्वयं असंभवे वस्तुसंबंधानिबंधने इति तृतीयं संभवद्वस्तुसंबंधनिबंधने इति च व्यवहरंति ॥ तथा

सद३

४ निश्चयारविधारण

दू२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हि आद्यनिदर्शनायां वाक्यार्थयोरैक्यमसंभवत्तयोः साम्ये पर्यवस्यति द्वितीय
निदर्शनायामपि अन्यधर्मोन्यत्रासंभवद्धर्मिणोः साम्ये पर्यवस्यति ॥ तृतीय
सद्य निदर्शनायां तु स्वक्रियापरान्यातिसदर्थबोधनं संभवदेव समतां गमयति ॥
बोधयन् गृहमेधिनइत्यादौ हि कारीषोग्निरध्यापयतीति वत्तसमर्थाच्चुरण्
णिचः प्रयोगः ॥ तत्र यथा कारीषोग्निः शीतापनयनेनाध्ययनसमर्थान् करो अटून ५
ति एवं वर्ण्यमानः पर्वतः स्वयमुपमानभावेन गृहमेधिन उक्तबोधनसमर्थान्क
र्तुं क्षमते ॥ यथायं पर्वतः समागतं रविं शिरसा संभावयति ॥ एवं गृहमेधी स
मागतं संतं उचितपूजया संभावयेदिति ॥ अतः संभावितबोधनसंबंधइति ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भेदप्राधान्येऽपमानादुपमेयस्याधिक्येविपर्ययेव्यतिरेकः॥१

व्यतिरेकोविशेषश्चेदुपमानोपमेययोः॥शैक्षाइवोन्नताःसंतःकिंनुयक्षतिको
मलाः॥१२२॥अयमुपमेयाधिक्यपर्यवसायीव्यतिरेकः॥यथावा॥पल्लव
तःकल्पतरोरेषविशेषःकरस्यतेवीर॥भूषयतिकर्णमेकःपरस्तुकर्णंतिर
स्कुरुते॥१२३॥तन्न्यूनत्वपर्यवसायीयथा॥रक्तस्त्वंनवपल्लवैरहमपि
श्लाघ्यैःत्रियागुणैस्त्वामायांतिशिखिनीमुखाःस्मरधनुर्मुक्तास्तथामामपि॥
कांतापादतलाहतिस्तवमुदंतद्दुःखमाप्यावयोःसर्वंतुल्यमशोकके वलमहं
याचेसशोकःकृतः॥१२४॥अनुभयपर्यवसायीयथा॥दृढतरनिबद्धमु
ष्टेःकोशनिषण्णस्यसहजमलिनस्य॥कृतंकृपणस्यकृपाणस्यचकेवलमा

या

30

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न

कारतोभेदः॥११५॥सहोक्तिःसहभावश्चेद्भासतेजैरंजनः॥दिगंतमगमत्तस्यकी
र्त्तिःप्रसर्पिभिःसह॥११६॥यथावा॥छायासंश्रयतेतलंविटपिनांश्रांतैपांथैःवर
समंमूलंयातिसरोजलस्यजलितांग्लानेवमीनैःसह॥भाचार्मेस्यहिमांशुदी
धितिरपस्तप्तेवलोकेःसमंनिद्रागर्भगृहंसहप्रविशतिक्रांतेकांताजनेः॥
११७॥जनरंजनइत्युक्तेरनेनसार्द्धंविहरंबुराशेरिस्यादौनसहोक्तिरलंका
रः॥विनोक्तिश्चेद्विनाकिंचित्प्रस्तुतंहीनमुच्यते॥विद्याहृद्यापिसावद्याविना
विनयसंपदं॥११८॥यथावा॥यश्चरामंनपश्येत्तुयंचरामोनपश्यति॥
निंदितःसप्रवेष्टुंकेस्वात्माप्यंविगर्हते॥११९॥भचरामदर्शनंविनाद्री

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नत्वं विना शब्दमंतरेण दर्शितं ॥ तच्चेत् किंचिद्विनारम्यं विनोक्तिः सापि कथ्यते ॥ विना खड्गै
र्विभात्येषा राजेंद्र भवतः सभा ॥ १२० ॥ यथा वा ॥ आविर्भूते शशिनि नितमसा मुच्य
माने वराचिर्नेत्रस्यार्चिर्द्युतभुजइव छन्नभूयिष्ठधूमा ॥ [illegible] नांतर्वरतनुरियं मोहे
लक्ष्यते मुक्तकल्पा गंगारोधःपतनकलुषा गह्वरीव प्रसादं ॥ १२१ ॥ अत्र तमः
प्रभृतिना विना निशादीनां रम्यत्वं विना शब्दमंतरेण दर्शितं ॥ समासोक्तिः प
रिस्फूर्तिः प्रस्तुते प्रस्तुतस्य चेत् ॥ अयमेत्रीमुखं पश्य रक्तं चुंबति चंद्रमाः ॥ १२२ ॥
यत्र प्रस्तुतवृत्तांते वर्ण्यमाने विशेषणसाम्यात् प्रस्तुतवृत्तांतस्यापि परिस्फूर्ति
स्तत्र समासोक्तिरलंकारः ॥ समासेन संक्षेपेण प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्वचनात् ॥ उ

वृत्तांत २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दाहरणमयमेंद्रीति ॥ अत्र हि चंद्रस्य त्राचीप्रारंभ सं। बंधलक्षणेउपमेयेवर्ण्यमाने
मुखशब्दस्य प्रारंभवदनसाधारण्यादुक्तशब्दस्यारुणकामुकसाधारण्याच्चुंबती
त्यस्य प्रस्तुतार्थसंबंधमात्रेपार्यवसंस्याशक्त्यार्थांतरसाधारण्याच्चंद्रमसः श
ब्दगतपुंल्लिंगेत्वेनऐंद्रीशब्दगतस्त्रीलिंगेन तत्पतिपाद्येंद्रीसंबंधित्वेन चोपस्म
तापरवनितासक्तपुरुषवृत्तांतः प्रतीयते ॥ यथावा ॥ व्यावल्गत्कुचभारमाकु
लकचं व्याकोलहारावलीचेलत्कुंडलशोभिगंडयुगलं त्रस्तेदिवक्त्रांबुजं ॥ अ
प्यदत्तकरप्रहारमधिकश्वासंरसादेतयायस्मात्कंठमुपादरंसुभगयासंश्रो क२
यसेतत्कृती ॥ १२५ ॥ अथ कंदुकवृत्तांते वर्ण्यमाने व्यावल्गत्कुचभारमित्यादि

CC-0. In Public Domain. Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्रियाविशेषणसाम्याद्विपरीतरतौ तासक्तनायकवृत्तांतः प्रतीयते ॥ पूर्वत्र विशेषणानि
श्लिष्टानि ॥ इह साधारणानीति भेदः ॥ सारूप्यादपि समासोक्तिर्दृश्यते ॥ यथा वा ॥ पुरा
यत्र स्रोतःपुलिनमधुना तत्र सरितां विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरुहां ॥ अ
हो दृष्टं कालादपरमिव मन्येवनमिदं निवेशाः शैलेशोत्तमांतदिदमिति बुद्धिं दृढयति
॥ १२४ ॥ अत्र वनवर्णने प्रस्तुते तत्सारूप्यात् कुटुंबिषु धनसंतानादिसमध्यस
न्निविपर्यासं प्राप्तस्य तत्समाश्रयस्य ग्रामनगरादेर्वृत्तांतः प्रतीयते अत्र च विशेष
स्य२ णसाम्यात्सारूप्याद्वा यदप्रस्तुतवृत्तांतेन प्रस्तुतं तत्र प्रस्तुते विशेषे तत्समारोपा
र्थं सर्वथैव अप्रस्तुतान्वयिनः कविसंरंभगोचरत्वायोगात् ॥ ततश्च समासोक्ता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वपि स्तुतव्यवहारसमारोपश्चाद्भुताहेतुः॥ नतु रूपकइव प्रस्तुते अप्रस्तुतसमारो
पोपपत्तिः॥ मुखं चंद्र इत्यत्र मुखे चंद्रत्वारोपहेतुर्मुखेन समभिव्याहारवदुक्तश्चुंब
ति चंद्रमा इत्यादिसमासोक्त्युदाहरणे चंद्रादेर्जारत्वाद्यापरो हेतोस्तद्वाचकपद
समभिव्याहारस्यासंभवात्॥ निरीक्ष्य विघुन्नयनैः पयोदो मुखं निशायामभिसा
रिकायाः॥ धारानिपातैः सह किन्तु चांतुश्चंद्रो घनैः सार्त्ततरं रसेत्यत्रैकावृत्तिरू
पकोदाहरणे प्रस्तुते अप्रस्तुतरूपसमारोपमात्रकस्यापभावात्॥ अत्र विघुन्नयने
रित्यत्र निरीक्षणानुगुण्यादुत्तरपदार्थप्रधानमपरव्यं सकादिसमासव्यवस्थि
तौ उत्तरपदार्थभूतनयनान्वयानुरोधयोदेऽनुक्तमपि द्वयोः पुरुषत्वरूपणं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गम्यमुपगम्यते ॥ नचेह तथा निरीक्षणवत्त्वं व्यागतेकिमिति वेपत एष सिंधुरिति श्लो
के सेतुकृत्यादिवच्चाप्रस्तुतासाधारणवृत्तांतउपात्तोस्ति ॥ नापि श्लिष्टसाधारणा
दिविशेषणसमर्पितयोः प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोरप्रस्तुतवृत्तांतस्य विघ्नो
यनवर्त्मयान्यमस्ति ॥ येनतदनुरोधाच्चं सेतुमंथनवदित्यत्रैवानुक्तमपि प्रस्तुते
प्रस्तुतरूपसमारोपमभ्युपगच्छेम ॥ तस्माद्विशेषणसमर्पिताप्रस्तुतव्यवहारसमारो
पमात्रमिहचारुताहेतुः ॥ यद्यपि प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोरिह श्लिष्टसाधारणवि
शेषणसमर्पितयोरिव विशेषणेवसाक्षादन्वयादस्तिसमर्थ्यान्यं तथाप्य
प्रस्तुतवृत्तांतान्वयानुरोधान्न प्रस्तुते प्रस्तुतरूपसमारोपांगीकार्यः ॥ तथाहि ॥

श्लिष्टपदोपात्तविशेषणपो २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्य २ वृत्तांत २

यथा प्रस्तुत विशेषणैः प्रस्तुत वृत्तांतस्यान्वययोग्यता तथैव प्रस्तुते पि रौद्रोदीना स्तिप्र
स्तुत वृत्तांतस्यान्वययोग्यता ॥ एवं च समप्रधानयोः प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्न्यतर २
स्याप्रस्यमारोपे भ्युपगंतव्य श्च तएव प्रस्तुते प्रस्तुत वृत्तांत स्यारोपश्चास्ता
हेतुरूप रिति युक्तं ॥ नन्वेवं सति विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिः ॥
विशेषणानां साम्येन यत्र प्रकृतवर्त्तिनां ॥ न प्रस्तुतस्य गम्यत्वं सा समासोक्ति
रिष्यत इत्यादीनि प्राचीनानां समासोक्ति लक्षणानि न संगच्छेरन् ॥ प्रस्तुते
धा २ श्लिष्ट सौरणादि रूप विशेषणसमर्पितानुराग पूर्वक वदन चुंबनाद्य प्रस्तु
त वृत्तांत समारोपमात्रस्य चास्ताहेतुत्वाभ्युपगमे न विशेषणसाम्यं कृतकामु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

काद्यप्रस्तुतधर्मिव्यंजनापेक्षणादिति चेत्॥ उच्यते॥ स्वरूपतोऽप्रस्तुतवृत्तांतस्या
रोपोनचास्तीहेतुः॥ किंचाप्रस्तुतकामुकादिसंबंधित्वेनावगम्यमानस्यतस्यारोपः
तथाप्रस्तुतस्यैवरसानुगुणत्वात्॥ नचतावदवगमनेविशेषणपदानांसामर्थ्यमस्ति॥
अतःश्लेषादिमहिम्नाविशेषणपदैःस्वरूपतासमर्पितेनवदनाचुंबनादिनातत्सं
बंधिनिकामुकादौअभिव्यक्तेपुनस्तदीयेत्यानुसंधानंतत्रभवतिस्वरूपतोऽस्येन
राजाद्यादिनातत्संबंधिनिराजादौस्मारितेपुनरश्वादौतदीयेत्यनुसंधानमितिवि
शेषसाम्येनवाच्योपस्कारकस्याप्रस्तुतव्यंजनस्यास्त्यपेक्षा॥ अतएवश्लिष्टविशे
षणस्याचारणाविशेषणोर्मेप्रस्तुतव्यवहारसमारोपइत्येवप्राचीनानांप्रवादःकंठ

पा च्य

य ३

वृत्ति

ण २

या भि व २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

केयावत्वात्कुचभारत्वादिविशिष्टवनितासेव्यत्वस्यकामुकसंबंधिन्येवसमारोप
णीयत्वात्॥स्वरूपतःकेतुकेपितस्यसत्वेनासमारोपणीयत्वात्॥किंचसारूप्य
निबंधिन्येवनोपादानतायांसमासोक्तौअप्रस्तुतवृत्तांतस्योपस्तुतवृत्तांतरूपेणेव
गम्यतेतिनरूपेणतत्रसमारोपेसिद्धेअन्यत्रापितथैवयुक्तमितियुक्तमेवप्रा
चीनानांलक्षणंविचारणीयं॥अत्रकारणपरिकरःसाभिप्रायविशेषणं॥सुधांशु
कलितोत्तंसस्तापंहरतुवःशिवः॥१२५॥अत्रसुधांशुकलितोत्तंसइतिविशेष
णंतापहरणसामर्थ्याभिप्रायंगमं॥यथावा॥तवप्रसोत्कुसुमायुधोपिसहायदार
मेकंमधुमेवलब्ध्वा॥कुर्याहरस्यापिपिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिंकेममधन्विनो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्ये ॥ १२९ ॥ अत्रापि नार्केपाणेरितिहरस्य विशेषणं ॥ कुसुमायुधस्यार्थत्वमाह सैम
र्थविशेषणं सारासारायुध [illegible] त्वाभिप्रायगर्भं ॥ यथावा ॥ सर्वाशुचिनिधानस्य क
तघ्नस्य विनाशिनः ॥ शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वते ॥ १२० ॥ अत्र शरीरवि
शेषणानि तस्य हेयत्वेनासंरक्षणीयत्वाभिप्रायगर्भाणि ॥ यथावा ॥ व्यासेनैकतया स्य
स्थितं श्रुतिगणं जन्मीनवल्मीकतो नाभो नाभवमच्युतस्य सुमहद्भाष्यं न चाभाषितं ॥ षं ५
चित्रार्थेन रहस्यमामचकथं सुत्राणिना संगुरुदेवचरुणवृंदवर्णनमहं कर्तुं
कथं शक्नुयां ॥ १२१ ॥ अत्र श्रुतिगणं न व्यास्यन्नित्यादीनि स्वस्मिन् व्यासाधस्याधा र
यारणकार्यकारणप्रतिषेधमुखेन नाहं व्यासइत्याद्यभिप्रायगर्भाणि ॥ अत्रायो

प० दाहरणयोरेकैकं विशेषणं॥ समनंतरदाहरणयोः त्रयेकं बहूनि विशेषणानि॥ तत्रापि प्र
थमोदाहरणे सर्वाणि विशेषणान्येकाभिप्रायगर्भाणि पदार्थरूपाणि च॥ द्वितीयो
दाहरणे भिन्नभिन्नाभिप्रायगर्भाणि वाक्यार्थरूपाणि चेति भेदः॥ एतेषु व्यंग्य
र्थसद्भावे पि न ध्वनिव्यपदेशः॥ शिवस्य तापहरणे मनुष्यस्य कैमुतिकन्यायेन स
र्वं यन्निचेयं मंजकलेशरीरस्य रक्षणार्थं पापाचरणे मूढत्वेन वर्णनीयराजगु
ण कथनात्मत्वे चवाक्य एवोपस्कारकत्वात्॥ अत एव व्यंग्यार्थस्य वाच्यपरिकरत्वात् परिकर इति नामस्यालंकारस्य॥ केचित्तु निष्प्रयोजनविशेषणोपादाने
अपुष्टार्थपदोषस्योक्तत्वात् सप्रयोजनत्वं विशेषणस्य दोषाभावमात्रेन कथ्य

परिकरस्योपपत्तेः ४

श्रीरत्नेकारः॥ एकनिष्ठतादृशानेकविशेषणोपन्यासः परंवैचित्र्यविशेषात्परिकरइ
त्यलंकारमध्येपरिगणितइत्याहुः॥ वस्तुतस्त्वनेकविशेषणोपन्यासएवपरिकरइति न
नियमः॥ श्लेषयमकादिषुयुक्तार्थत्वदोषाभावेऽनेकत्रैकस्यांविशेषणस्यसामिप्रा पि०
यस्यविन्यासेविच्छित्तिविशेषसद्भावेपरिकरालंकारोपपत्तेः॥ अतियजेतानिजांपदिदेव त्रो४
तामुपयतश्चवतेजुत्वषतेप्यघं॥ क्षितिभृतेवसेदेवतकरवपंचनवतानवताकिमहि
कुहा॥ अत्रहिपुरुहूतपरोघुक्तानंदादीनप्रति भगवतः कृष्णस्यवाक्यंगोवर्धनोगिरिरे स्म४
वास्माकंरक्षकत्वेदैवतमितिसएवपूजनीयः॥ नत्वरक्षकःपुरुहूतइत्येवंपरंवनुयत
तिगोवर्धनगिरेविशेषणंकाननंत्वान्निर्झरादिमत्त्वंपुष्पमूलफलत्यागादि जला=२
भिरारण्यकानामस्मद्गवानांगवांचायमेवरक्षकइत्यभिप्रायगर्भं॥ एवमेत्रैसामि

प्रस्माक पथ्रो ६ कस्यापि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल

प्रायेकं विशेषण विन्यासस्यापि विशिष्टि विशेषुवशादलंकारसिद्धावन्यत्रापि सुचांशु
वश्यं २ कलितोत्तंसइत्यादौ तस्यात्मलाभो न निवार्यते ॥ अपिच ॥ एक एवपदार्थ हेतुकं
काव्यलिंग मलंकार इति सर्वसंमतं ॥ तद्वदेकस्यां विशेषणस्य साभिप्रायस्या पि २
वोकारत्वं युक्तमेव ॥ १२९ ॥ साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत्पदिकरांकुरः ॥ चतुर्णां
पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः ॥ १३० ॥ अत्र चतुर्भुज इति विशेष्यं पुरुषार्थाश्चतु
र्दानसामर्थ्याभिप्रायगर्भं ॥ यथा वा ॥ फणींद्रस्तेगुणान्वक्तुं तिरिवतुंहेहयां
धिपः ॥ इत्यमारवंडलः रात्तः कोहमेषकृतेगुणाः ॥ १३१ ॥ फणींद्र इत्यादि वि
ष्य शेषपदानि सहस्यमुखत्वाद्यभिप्रायगर्भाणि ॥ नानार्थसंश्रयं श्लेषो व
र्ण्यवर्ण्योपमयास्पदः ॥ सर्वदो माधवः पापात्स्वयोगंगामभवत् ॥ १३२ ॥ अ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हरिहरयोः=४ राघिरं=२ ×अप्रकृतानेकविषयः॥२

ह०२

ब्जेनस्वमुखंतुल्यं रिणाहितशीक्तिना॥उच्चरेस्सरिकीत्कल्लः शिशुभेवाहिनीपतिः समुद्रः १८
॥१३३॥अनेकार्थशब्दविन्यासः श्लेषः॥सचद्विविधः॥प्रकृतानेकविषयः॥
प्रकृताप्रकृतानेकविषयश्च॥सर्वदेत्यादिनाक्रमोदाहरणानि॥तत्रसर्वदा पो३
थवइतिस्तोतव्यत्वेनप्रकृतयोर्द्वयोः कीर्त्तनंप्रकृतश्लेषः॥वाहिनीपतिः रो
नापतिः समुद्रश्चतत्रसमितोशास्त्रेषहारोत्पतद्रुधिरस्यरोनापतेरेववर्णनंप्र
कृतंइतिकृत्वाप्रकृतश्लेषः॥यथावा॥त्रातः काकोदरोयेनद्रोग्धापिकरुणा
त्मना॥पतनामारणख्यातेः समेस्तुरारणंप्रभुः॥१३४॥नीतानामाकुलीभा
वंखुब्धेभ्यरिशिखीमुखे॥सद्योवनवृक्षानांकमलानांत्वदीक्षणे॥१३५॥ हरिणानां२
नस्पष्टदयमारूढः कांतिमारस्तमंडलः॥राजाहरतिलोकस्य हृदयंमदुषिः
न२ ×अलंकमलमलं अंशं इत्तयोरुपमानमात्रचेनाप्रकृ
तयोः कीर्त्तनमिसप्रकृतश्लेषः॥४६

भ्रमरैः२=

36

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

करैः ॥ प्रथमत्राद्ये स्तोतव्यस्तोतव्यत्वेन प्रकृतयोरामकृष्णयोः श्लेषः ॥ द्वितीये उप
मानत्वेनाप्रकृतयोः पद्महरिणयोः श्लेषः ॥ तृतीये राज्ञि वर्णनप्रस्तावे प्रकृतस्य
प्रत्ययोदितचुंबस्य प्रकृतस्य नवाभिषिक्तस्य नृपतेश्च श्लेषः ॥ यदत्र प्रकृ
ताप्रकृतश्लेषोदाहरणे शब्दशक्तिमूलध्वनिभिः संतिप्राचः ॥ तत्प्रकृतार्थे प्रे
ताभिधानमूलकस्योपमादेरलंकारस्य व्यंग्यत्वाभिप्रायं ॥ अप्रकृतार्थस्यापि
शक्त्याप्रतिपाद्यस्याभिधेयत्वावश्यंभावेन वस्त्वनपेक्षणीत्वं ॥ यद्यपि प्रकृ
तार्थे प्रकरणबलात् झटिति बुद्धिस्थे सत्येव पश्चान्नपतितं प्रोच्चघनादिवा
चिनां राजकरादिपदानामन्योन्यसंनिधानबलात्तद्विषयशक्त्यंतरोन्मेषपू
र्वकं प्रकृतार्थः स्फुरन्नेतावतात्स्य व्यंग्यत्वं ॥ शक्त्याप्रतिपाद्यमानेनैव सर्वथे

म० ९

व्यंजना=५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

=एकत्रपरिणताःतिर्यक्दंतप्रहा= =दंतक्षतंनखक्षतंक्रमेणज्ञेयं=३
=रिणोन्यत्रक्रिणीकृताः=३

नव्य
यमतिर

वयस्त्यपेक्षणात्पर्यवसितेप्रकृतार्थाभिधानेपश्चात्स्फुरतिचेत्कामंगूढःश्लेषोभवतु॥भ
स्तिह्यन्यत्रापिगूढश्लेषः॥यथा॥जैंजरठाःप्रकामगुर्वीरल्पुविलंबिपयोधरोपरुद्धः॥
सततमसुमतामगम्यरूपाःपरिणतदिक्करिकास्तटीर्बिभर्त्ति॥१८७॥मंदमग्निमेर्यमो
पलादशितश्चपृथुचाभवत्तमः॥दृष्टयास्तिमिरजंशिषेविरदोषमोषधिपतेरसौन्नि
धौ॥१८८॥अत्रसमासोक्त्युदाहरणयोःप्राकारणिकेऽर्थेप्रकरणवशात्सादितिबु
द्धिस्थेविशेषसाम्यात्रूपकृतोपिवृद्धवेश्यावृत्तांतादिःप्रतीयते॥तत्रसमोक्तिः सो४
रंगश्लेषःइतिसर्वेषामभिमतएवमन्यपि॥गूढश्लेषेघनिबुद्धिर्नकार्या॥यथा॥
रम्याइतिप्रासवतीहिरापरागविविक्ताइतिवर्द्धयंतीः॥यस्यामसेवंतनमूद्धलीकास
मंवधूभिर्वलनीर्युवानः॥१८९॥अत्रद्वितीयांतविशेषणसमर्पितार्थांतराणांनरा

पताका२ मेघा३ दि२

37

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

द्वसामर्थ्यनवयूमिरन्वयः॥विभक्तिभेदात्॥नचविभक्तिभेदेपितद्न्वयाक्षेपकं
सामर्थ्यमिहनिबंधुमस्तियतः॥एतस्मिन्नपिकपयःस्त्रियंवहंत्यःसंक्षोभंपवन
तुवाजवेननीताः॥वाल्मीकेररहितरामलक्ष्मणानांसाधर्म्यंदेयतिगिरांमहास
रस्यः॥१२॥इत्यत्रेवाक्षिप्तश्लेषोभवेत्॥सममित्येतत्तु क्रियाविशेषणेसु
हार्थत्वेनाप्युपपन्नंवस्तुश्लिष्टविशेषणार्थान्वयात्प्राक्प्रागप्रतीतंसंबंध्यं
नालंबते॥तस्मादर्थसौंदर्यबलादेवतद्न्वयानुसंधानमितिगूढश्लेषः॥तद्
नुतद्वलादेवसमशब्दस्यसामर्थ्याकर्षेचकल्पनमितिवाच्यस्यैवोपमालंका
रस्यांगमयंनश्लेषइत्यलंप्रपंचेन॥तस्मात्सिद्धंश्लेषद्वैविध्यं॥एवंचश्ले

म्या ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परस्परं विलक्षणं ४२

षःप्रकारांतरेणापि द्विविधः संपन्नः॥ उदाहरणेषु जाकीलालवाहिनी इत्यादिशब्दे
षु पदभंगमनपेक्ष्यनानार्थक्रोडीकारादभंगश्लेषः॥ सर्वदोमाधवः योगांगहरि
णाहितशक्तिनेत्यादिपदेषु परस्परविलक्षणं पदभंगमपेक्ष्यनानार्थक्रोडीकृ
तादसभंगश्लेषइतितत्रसभंगश्लेषः शब्दालंकारः॥ असभंगश्लेषस्तु अर्थाल
कारइतिकेचित्॥ उभयमपि शब्दालंकारइत्यन्ये॥ उभयमपि अर्थालंकारइतिस्वा
पि ४ कारइतिकेचित्॥ उभयमपि शब्दालंकारइत्यन्ये॥ उभयमपि अर्थालंकारइतिस्वा
भिप्रायः॥ एतद्विवेचनं तु चित्रमीमांसायां द्रष्टव्यं॥ अप्रस्तुतप्रशंसास्यात्सा
यत्रप्रस्तुताश्रया॥ एकः कृतीराकुंतेषु योन्यं राकान्नयाचते॥ १४॥ यत्रो
प्रस्तुतवृत्तांतवर्णनं प्रस्तुतावगतिपर्यवसायि॥ तत्राप्रस्तुतप्रशंसा सालंकारः॥

38

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कार्यकारणभावेपिकार्यात्कारणस्यकारणाद्वा कार्यस्यावगतौद्वैविध्यं ४३

अप्रस्तुतवृत्तांतवर्णनेनप्रस्तुतावगतिश्चप्रस्तुताप्रस्तुतयोःसंबंधेसतिभवति॥
संबंधश्चसारूप्यंसामान्यविशेषभावःकार्यकारणभावोवासंभवति॥तत्रसामा
न्यविशेषभावेसामान्याद्विशेषस्यविशेषाद्वासामान्यस्यावगतौद्वैविध्यंसारू
प्येत्येकोभेदइतिअस्याःपंचप्रकाराः॥यथाहुः॥कार्येनिमित्तेसामान्येविशेषे
प्रस्तुतेसति॥तदन्यस्यवचस्तुल्यतुल्यस्येतिचपंचधाइतितत्रसारूप्यनिब
न्धनाप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणंएकःकृतीति॥अत्रप्रस्तुतस्यचातकस्यप्रशंसाप्रशं ना३
सनीयत्वेनप्रस्तुतेतत्स्वरूपेक्षुद्रेभ्योयाचनोनिवृत्तमानिनिपर्यवस्यति॥यथा
वा॥आबद्धकृत्रिमसटाजटिलांसभित्तिरारोपितोमृगपतेःपदवीयदिश्वा॥

४०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मत्तेभकुंभतटपाटनलंपटस्यनादंकरिष्यतिकथंहरिणाधिपस्य॥१४॥अचश्मु
नकस्यनिंदानिंदनीयत्वेप्रस्तुतेतत्स्वरूपेकृत्रिमवेषव्यवहारिमात्रेणविद्वां
नभिनयतिवैचर्म्यपर्यवस्यति॥यथावा॥अंतःछिद्राणिभूयांसिकंटकाव
हवोबहिः॥कथंकमलनालस्यमाभूवन्भंगुरागुणाः॥१५॥अचकमलना
लदृष्टांतेकीर्त्तनं॥तत्स्वरूपेबहिःस्वलेषुजागरूकत्वात्पुत्रादिभिरंतःकल
हंकुर्वाणेषुरूपपर्यवस्यति॥एवंचलक्ष्यलक्षणयोःत्रशंसाशब्दःस्तुनिंदास्वरू
पाख्यानसाधारणकीर्त्तनमात्रपरोदृष्टव्यः॥सामान्यवैबाधनायथा॥वि
चायवैरंसामर्षनरोरोषउदासते॥प्रक्षिप्योद॰॰चिषंकक्षेशेरतेतेभिमा

नर
वैधेये-३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रतं॥१४५॥ अत्र प्रागेव सामर्षे शिशुपाले रुक्मिणीहरणादिना वैरं दृढीकृतवता
कृष्णेन तस्मिन्नुदासितमयुक्तमिति वक्तव्ये। अर्थे प्रस्तुते तस्यायनार्थं सामान्यम
भिहितं॥ यथा वा सौहार्द्दं स्वर्णरेखाणामुच्चावचाभेदाजुषां॥ परोक्षमपि कोपास्तिपरि
क्षीणकषोपलः॥१४६॥ अत्र यदि त्वं प्रत्यक्षरवपरोक्षेपि मम हितमाचरसि तदा
त्वमुत्तमः सुहृदिति विशेषवक्तव्यत्वेन प्रस्तुते सामान्यमभिहितं॥ विशेषनिबं
धनायथा॥ नं काधिरोपितमृगश्चंद्रमा मृगलांछनः॥ केसरीनिसुरक्षितमृग
यूथोमृगाधिपः॥१४७॥ अत्र कृष्णं प्रति बलभद्रवाक्यमार्द्धवरूषणपरे पूर्व
स्तावानुसारेण क्रूरएव व्याख्यादिभाग्भवति नतु मदुरिति सामान्ये वक्तव्ये त

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

या स्यायमार्थमप्रस्तुतो विशेषो भिहितः ॥ एवं बृहत्कथादिषु सामान्यतः कंचिदर्थमप्रस्तु
त्यतद्विकरणार्थमप्रस्तुतकथाविशेषोदाहरणमुपयमेवाप्रस्तुतप्रशंसा द्रष्टव्या ॥
कारणनिबंधनाय या ॥ हृतसारमिवेदुमंडलं दमयंतीवदनाय वेधसा ॥ कृतमध्य
बिलं विलोक्यते यतगंभीरस्वनीस्वनीत्रिम ॥ १४६ ॥ अत्रार्थकरणिकेंदुमंडल
गततयोत्प्रेक्ष्यमाणेन दमयंतीवदननिर्माणार्थसारांशहरणेन तत्कार्यरूपो वर्ण
नीयतया प्रस्तुतो दमयंतीवदनगतालोकोत्तरसौंदर्यविशेषः प्रतीयते ॥ यथा वा ॥
मदीये वरदराजस्तवे ॥ आश्रित्यन्नूनममृतद्युतयः पदं ते देहक्षयोपनतदिव्यपदा
भिमुख्याः ॥ लावण्यपुण्यनिचयं सुहृदिच्छदास्ये विन्यस्य यांति मिहिरं प्रतिमास

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भिन्नाः ॥१४७॥ अथाप्राकारणिकचंद्रतेकैतयोस्ते स्यमाणेन लावण्यपुण्यनिचयो
पन्यासेनकारणेनतत्कार्यमनंतकोटिचंद्रलावण्यशालित्वमनन्यमुखसाधारणं भ
गवन्मुखेवर्णनीयतयाप्रस्तुतंप्रतीयते ॥ तथाहि ॥ चंद्रस्तावन्नवोनवोभवतिजा
यमानइतिमंत्रलिंगाद्द्विक्षयाभ्यामभेदपिभेदाध्यवसायाद्द्वाषतिमासंभिन्नस्ये
नवर्णितः ॥ तेनातीताश्चंद्राअनंतकोट्यइतिलब्धं ॥ कालस्यानादित्वात्सर्वे
षांचतेषामाकाशेश्रयणंशेषमहिम्नाभगवच्चरणसमाश्रयणत्वेनाध्यवसि
तं ॥ भगवच्चरणंप्रपन्नानांचदेहक्षयोपस्थितोपरमपदप्राप्तिमुखंतदानी
मेवस्वसुहृद्भिस्वकीयसुकृतस्तोमनिवेशनंततःसूर्यमंडलप्राप्तिश्चैतत्सर्वंश्रुति

समा

स्ये

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सिद्धमिति तदनुरोधेन तेषां देहक्षयकालस्यामावास्यारूपस्योपस्थितौ सूर्यमंडल
नि २ प्राप्तेः प्राक् प्रत्यक्षसिद्धपुण्यचेतनैरुपितस्य लावण्यस्य ग्रहणं निर्वृत्तीकृत्य तस्य च
स्व ३ इत्यादृश्यरूपोपचरितत्वमोहार्द्धवति भगवन्मुखे सैन्येन मुच्छ्रेसितं ॥ यद्यपि सुह
स्व ४ द्धुत्वेतावत्पुण्यसंक्रमणं भवति ॥ तथापि च सुहृदित्येकवचनेन भगवन्मुखमेव
चंद्राणां सुहृद्भूतं नमुखांतराणि चंद्रसादृश्यगंधस्यापि नास्यदानीं भगवन्मु
खस्यंतरमुखस्योपव्यतिरेकोपि व्यंजितः ॥ ततश्च तासु मन्नेव सर्वेषां चंद्राणां स्वस्व
न्य २ यावल्लावण्यपुण्यविलासनोत्प्रेक्षणेनुभाग्वर्णितः ॥ वस्तुतोर्थः स्पष्टमेव प्रतीय
ते ॥ यद्यपि प्रस्तुतौ सूर्यमंडलप्राप्यनंतरमेव सुह

घ १=

मि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्फसुकृतसंक्रमणंश्रूयतेतथापिशरीरकरा स्वेतस्यार्थवशात्स्वाम्नावःस्वापि
तइतितदनुसारेणविन्यस्यमिहिरंयांतीत्यक्तं॥कार्यनिबंधनायथा॥नाथत
दंघ्रिनखघावनतोयलग्नास्तत्कांतिलेशकणिकाजलधिंप्रविष्टा॥जाए
वतस्यमथनेनघनीभवंत्योन्नूनंसमुद्रनवनीतपदंप्रपन्नाः॥१४॥अत्र
भगवत्पादांबुजप्रक्षालनतोयरूपायांदिव्यसरित्यलक्तकरसादिवल्लभानां
तयासहसमुद्रंप्रविष्टानांतन्नखकांतिलेशकणिकानांपरिणामितयासंभा
व्यमानेनसमुद्रनवनीतपदवाच्येनचंद्रेणतेनलेनखकांत्यत्कर्षःप्रती
यते॥यथावा॥अस्याश्चरुनिसोकुमार्यमधुनाहंसस्यगर्वरत्नंसंक्रमणाय
कार्येण२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दिसाध्यस्तांपरभृतेर्वाचंयमत्वयतं॥ अंगानामकठोरत्वादिदृष्टत्वायेवसामालती
कांतिश्चेत्कमलाकिमत्रबहुनाकाषायमालंबतां॥१४९॥ अत्रनायिकागतिसोकु
मार्यादिषु वर्णनीयत्वेनप्रस्तुतेषुहंसादिगतगर्वशांत्यादिरूपाणिऔचित्येसंप्रा ८३
क्रमेण ४ व्यमानानिकार्याणिअभिहितानि॥एतानिचपूर्वोदाहरणइवनवस्तुकार्याणि
त५ किंतुतन्निरीक्षणकार्याणि॥तज्जातिरश्चांयदिचेतसिस्यादसंशयंपर्वतराज
पुत्र्याः॥तंकेशपाशंप्रसमीक्ष्यकुर्युर्वालप्रियत्वंशिथिलंचमर्यः॥१५०॥इत्यादु
दाहरणांतरेतथैवस्पष्टं॥अंगानामकठोरतेतितृतीयपादेतुवर्णनीयांगना
सोकुमार्यातिशयनिरीक्षणकार्यत्वमपिनार्थेमालतीकठोरत्वेविवक्षितं॥

42

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रतिविशेषापेक्षकठोरत्वस्यतदकार्यत्वाच्चिंतुतबुद्धेरेवइदमपित्वदंगमादर्वदृष्टमि
स्य० स्मदाहरणांतरतथैवस्पृशं॥अर्थकार्यचेदवबुद्धेःकार्यत्वेपिकार्यनिबंधनेनहीय त्वं०
निबंधना० तइत्येतादृशान्यपिकार्य[illegible]प्रस्तुतप्रशंसायामुदाहृतानिप्राचीनैः॥[illegible]
वस्तुतस्तुतदतिरेकेपिनदोषः॥नचप्रस्तुतप्रशंसायांप्रस्तुताप्रस्तुतयोःपंचवि
धएवसंबंधइतिनियंतुंशक्यतेसंबंधांतरैपितत्तद्दर्शनात्॥यथा॥तापत्रयो ५४
षधवस्यतवस्मितस्यनिश्वासमंदमरुतानिबुसीकृतस्य॥एतेकडंगरचया
इवविप्रकीर्णाजैवातृकस्यकिरणाजगतिभ्रमंति॥५५॥अत्रहयप्रस्तुतानांचं
द्रकिरणानांनगवनमंदस्मितरूपदिव्यौषधेप्रान्यविशेषकडंगरौत्सौक्ष्मेण चय०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चय

भगवन्नंदसिमतस्य तत्सारांशतारूपः कोप्युत्कर्षः प्रतीयते ॥ न चैकदंगरयोः कार्यका चान्य-
रणभावादिसंबंधोस्ति ॥ अतः सहोत्पत्त्यादिकमपि संबंधांतरमाश्रयणीयमेव ॥
वमा३ एवमुपमानोपमेयभावाश्रयतत्र कविकौशलं कार्यकारणभावनिबंधने अत्र स्तुतत्र त्पि
हंसेदशिति ॥ ततोन्यत्रापि दृश्यते ॥ यथा ॥ कालिंदि ब्रूहि कुंभोद्भवजलधिरहं
नामगल्लासिकस्मा च्चर्योर्मे नर्मदाहं त्वमपि वरदसिमे नाम कस्मात्सपत्न्याः ॥
मालिन्यं तर्हि कस्मादनुभवसि मितस्तेजलैर्मालवीनां नेत्रांभोभिः किमासां
समजनि कुपितः कुंतलक्षोणिपालः ॥ १५२ ॥ अत्र किमासां समजनीति मालव
वीनां तदारोदनस्य निमित्ते एष तत्रियमरणरूपं निमित्तमौरव्यायकुपितः कुंतल
ना

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्षोणिपालइतितत्कारणमभिहितमितिकारणनिबंधना॥मालवान्प्रतिप्रस्थितेन
कुंतलेश्वरेणकिंतेनिर्जितारइतिपृष्टेतद्ध्यानंतरनर्वीनर्मदाजलधिप्रस्रोत्तर
रूपंकार्यमभिहितमित्यत्रैवकार्यनिबंधनमिति॥एवंस्यात्प्रस्तुतःशब्दःभस्यामार्य
इतिप्रस्तुतांकुरैर्मेदुः॥प्रस्तुतेनप्रस्तुतस्यद्योतनेप्रस्तुतांकुरः॥किंमृगसत्यांमा
स्त्यांकृतक्याकंटकैस्तया॥२५॥अत्रप्रस्तुतेनवर्ण्यमानेनाभिमतमन्यत्प्र
स्तुतंद्योत्यतेतत्रप्रस्तुतांकुरोलंकारः॥उत्तरार्द्धमुदाहरणंइहप्रियतमेनसो
कमुद्यानेविहरंतीकाचिद्भृंगंप्रत्याहेतिवाच्यार्थस्यप्रस्तुतत्वं॥नचानामंत्र
णीयामंत्रणेवाच्यासंभवादप्रस्तुतेमेववाच्यमिहसरूपप्रस्तुतावगतयेनि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दिष्टमिति वाच्यं मोद्यादिनाभंगाद्यामंत्रणस्य लोके दर्शनात् ॥ कस्कं मो: कथयामि देव यथा १
वर हतकं मां विद्धि शाकोटकं वैराग्यादिवैक्षिसाधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते ॥ वामेनाचव
टस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते ॥ नच्छायापि परोपकारकरणीमार्गस्थितस्यापि त ३
मे ॥ १५४ ॥ इत्यचेतनाचेतनेत्र मोत्तरवृत्तिर्यामामंत्रणस्यासंतासंभावितस्य
न५ भावात् ॥ एवं वस्तुतैवाच्यार्थेन भंगोपालंभरूपेण वक्त्रौक्त्याः कुलवचासौंदर्याभि
जन ३ मानशालिन्याः रूपपरिवृत्तिदुःखापायांपरयनितायां विटसर्वस्वापहरणसंकल्प
दुरासदायां वेश्यायां वाकंटकसंकुलीकेतकीकल्पायां प्रवर्त्तनं प्रियतमं प्रति उपालं मा २
भो योस्यते ॥ यथा वा ॥ अन्यासुप्तावदुपमर्दसहासु मृद्वोत्तलं विनोदयमर्थं सुमनो ग २
वृ ३८ नः १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लतासु ॥ बालामजातरजसं कलिकामकालेव्यर्थं कदर्थयसि किं नवमालिकायाः ॥
१५५ ॥ अत्रापि बालानामध्ये चरंतं भृंगं प्रत्ययमुपालंभ इति वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वं ॥
इदं च त्रोढांगनासु बालिकारतयेक्षयति कामिश्चण्वंतिकास्याश्चिद्दिदृक्षायाः नि ३
वचनमिति तंप्रत्यपालंभो द्योत्यते ॥ यथा वा कोऽयं द्वंद्वमियं दधाति नलिनीकादंब
चंचुप्रतंचत्तचूतलतानवं किसलयं पुंस्कोकिलास्वादितं ॥ इत्याकर्ण्य मिथः स
खीजनवचः सोदीर्घिकायास्तटे चेलांतेन तिरोदधे स्तनतटं बिंबाधरं पाणिना
॥ १५५ ॥ अत्रेयमिति नलिनीव्यक्तिविशेषनिर्देशो न दीर्घिकायास्तट इत्यन
न च वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वं स्पष्टं प्रस्तुतांतरं चोत्तरार्द्धमध्ये स्वयमेव कविना वि
द्योतनं ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यां या

ष्टते॥ अत्रायोरुदाहरणयोरन्यापदेशोध्वनिमाहलोचनकारः॥ अप्रस्तुतप्रशंसायां वा

ला२ र्थोप्रस्तुतोदवर्णनीयइतितत्रापि छायामपर्यवसितायां तेनप्रस्तुतार्थव्यक्तिरलंका

रः॥ इहतुवाच्यस्यप्रस्तुतत्वेनतत्रापिछायांपर्यवसितोमर्थसौंदर्यबलेनाप्रिमतार्थव्य मा२

क्तिर्ध्वनिरेवेति॥ तदयमर्थोप्यलंकारएवनध्वनिरितिव्यवस्थापितंचित्रामीमांसायां॥

तृतीयोदाहरणस्यालंकारत्वेकस्यापिनविवादः॥ उक्तंहिध्वनिकृता॥ शब्दार्थशक्त्या

क्षिप्तोपियोर्थःकविना नैः॥ यत्राविष्कृतिपतस्योत्कर्षसा वालंसतिध्वनेरिति॥ न्यै२

पु२ एतानिसारूप्यनिबंधनान्युदाहरणानिसंबंधांतरनिबंधनान्यपिकथंचिद्व्य

ग्ययोःप्रस्तुतत्वलंनबैनोदाहरणीयानि॥ द्विजाविमुदाहीयते॥ रात्रिःशिवा

नै२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

काचनसंनिधत्तेविलोचने जागतमत्रमत्ते॥समानधर्मायुवयोः सकलैः सरवा
भविष्यसि चिरेणकुञ्चिते॥१५७॥अत्रशिवसारूप्यमिवतदेकदेशतयानध्या
प्यंललाटलोचनमेवपिंशिवरात्रिमाहात्म्यत्रयुक्तत्वेनवर्णनीयमितितन्मु
खेनकृतस्तेशिवसारूप्यंगम्यं॥यथावा॥वहंतीसिंदूरंत्रबलकबरीभारति
मिरविषांवृंदैर्बंदीकृतमिवनवीनार्ककिरणं॥तनोतुक्षेमंनस्तववदनसौ
दर्यलहरीपरीवाहस्रोतःसरणिरिवसीमंतसरणिः॥१५८॥अत्रवर्णनी
यत्वेनत्रकृतायाःसीमंतसरणेःवदनसौंदर्यपरीवाहत्वोत्प्रेक्षणेनपरिपूर्णत
टाकेपरीवाहकारणीभूतास्वस्थानेमांतीवदनसौंदर्यसमृद्धिःप्रतीयते॥

लहरी २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सापि वर्णनीयचेनप्रस्तुतेव ॥ यथा वा ॥ भंगासंगि मृणालकांडमयते भंगावलीनां
रचंनासामोक्तिकेमिंद्रनीयैत्लसरणिश्वासानिलैर्गाहते ॥ दत्तेयंहिमवालुकापिकु
व५ चयोर्यत्तेक्षणंदीपतांत सत्यः पतितांबुकरतलेधारांबुसंस्त्रीयते ॥ ५९ ॥ अत्र
रहस ह४ नायिकायाः विरहेत्वातिशयप्रकटनायसंतापवत्तत्कार्याणि मृणालमालिन्यादी
न४ न्यपि वर्णनीयत्वेविवक्षितानि ॥ तन्मुखेनसंतापोगम्यः यत्रकार्यमुखेनकारण व५
स्यावगतिरपि क्रमेनिबद्धानतत्रायमलंकारः ॥ किंत्वनुमानमेव ॥ यथा ॥ प
रिम्लानंपीनस्तनजघनसंगादुभयतस्तनोर्मध्यस्यांतःपरिमिलनमत्रायह
रितं ॥ ५३ इदंव्यस्तन्यासंप्रशिथिलभुजाक्षेपवलनैः कृशांग्याः संतापंवदतिनलि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नीपत्रशयनं ॥१५०॥ नैवस्तुतकार्यापि धानमुखेनकारणस्वगम्यत्वमपिवस्तु
तांकुरविषयत्वे किंतर्हिपर्यायोक्तमित्याकांक्षायामाह॥पर्यायोक्तंतुगम्यस्य
वचोभंग्यंतरात्रपे॥नमस्तस्मैकृतोयेनमुमुधारोहुवेधूकुचौ॥१५१॥य
त्र देवगम्यं विवक्षितंतस्यैभंग्यंतरेण विवक्षितरूपादपिचारुतरेणकेनचिद्रूपां
तरेणापिधानं पर्यायोक्तं॥उत्तरार्द्धे उदाहरणं॥अत्रभावान्वासुदेवस्वासो
पारूपेणगम्योराहुवधूकुचवैयर्थ्यकारकत्वेनरूपांतरेणसवएवाक्षिप्तः॥ हि
यथावा॥लोकंपश्यतियस्यांघ्रिःसयस्याघ्रिंनपश्यति॥ताभ्यामप्यपरिष्ठ
घाविघाविश्वगुरोस्तव॥१५२॥अत्रगोतमपतंजलिसाधारणरूपाभ्यां

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पि१ योरूपांतरापत्तौ हितौ ॥ यथा वा ॥ निवेद्यतां हंत सखा पयंतो शिरीकोशाद्यदि मा
मा२ निधोनं ॥ पारो किंचद्दूरमिमो प्रयासे निधिस्तेतु छुरयं मनस्ते ॥ १५६ ॥ अत्र
किंचद्दूरं जिगमिषेति गम्य एवार्थो रूपांतरेण निहितः ॥ यथा वा ॥ देवं वंजंत्त
धिरारुधिं देवतासार्वभौमं व्यासत्रष्टा भुवनविदितो यस्य वाहाधिवाहाः ॥ ६
षामेठी भुवनमतलं पुष्करं पुष्पवाटी शाही पाल्का शातमेसुरवाश्चंदनद्रुमनो खप
भिः ॥ १५४ ॥ अत्र यस्यैव वाहाः भुजंगमा आभरणानि इत्यादि तत्तद्वाक्या
र्थव्यवस्थितौ देवत्वाद्याकारणा गम्या एव वेदादयो व्यासत्रमुखविनेयत्वा
८=२ द्याकारणा निहिताः ॥ परंतु देवतासा[illegible] स्फुटीकरणाय विशेषणविशेष्य
वर्णसौमत्वे

(यथावा)

भावव्यासेनप्रतिपादिताः॥ अलंकारसर्वस्वकृतापिपर्यायोक्तस्यसंप्रदायागतमि
दमेवलक्षणमंगीकृतं॥ गम्यस्यापि नान्यतरेणाभिधानं पर्यायोक्तमिति॥ चकाभि
धातत्रसमाज्ञयैवचकारयोराहुवधूकुचस्य॥ आलिंगनोद्दामविलासवृंद्यरतोत्स
वंचुंबनमात्रशेषमिति प्राचीनंतदुदाहरणंत्वन्यथायोजितंतराहुवधूगतनखविशि
ष्टेनरतोत्सवेनराहुशिरःछेदःकारकरूपोगम्यतइति॥ एवंचगम्यस्यापिधानमिति
लक्षणस्यानुपपत्तिमाशंक्ययकस्यतस्यैवाभिधानयोगोकार्यादिकारणाभिधान
मेवलक्षणेविवक्षितमितिलक्षणमपिक्लिष्टतयायोजितंलोचनकृतापि पर्या
योक्तंयदन्यनकारणाभिधीयतइतीदमेवलक्षणमंगीकृत्यतदुदाहरणेचका
र्यणशब्दाभिहितेनकारणेव्यंग्यंप्रदर्शनंतत्रलक्षणलक्ष्यनामेचक्लिष्टगत्यायोजि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

घ२

तं॥ वाच्यादन्येन प्रकारेण व्यंग्येनोपलक्षितं सदभिधीयते ॥ तत्सर्वायेण प्रकारांतरेण
व्यंग्येनोपलक्षितमुक्तमिति॥ सर्वोयं क्लेशः किमर्थमिति नेष्टः॥ दर्शिता निहिगम्य वि२
स्यैव रूपांतरेणाभिधाने बहून्युदाहरणानि॥ चक्राभिघातप्रसन्नाज्ञयेव तिप्राची
नोदाहरणमपि स्वरूपेण गम्यस्य भगवतो रूपांतरेणाभिधानस्यात्मयाजमेव॥
यत्तु चैरा हुशिरः शूद्रावगमनं तत्र प्रागुक्तरीत्या प्रस्तुतांकुरेण प्रस्तुते भर्चैराहाः
ना९ शिरोमात्रावशेषणे लिंगनवंध्यत्वापादनरूपे वाच्ये भगवतो रूपांतरेणोपपादि
तेन भगवतः स्वरूपेणावगमनं पर्यायोक्तस्य विषयः॥ ६०॥ पर्यायोक्तं तदप्या
हुर्यद्व्याजेनेष्टसाधनं॥ यामिचक्रतलतांदृष्टयुवाभ्यामस्यनामिह॥ ६५॥ अत्र ना
न२ यिकानायकेसंगमय्य चक्रतलतादर्शनव्याजेन निगूढं स्वस्वाभिलषितसंपा रव्यातः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५०

इनरूपेष्टसाधनंपर्यायोक्तं॥यथावा॥देहिमत्कंदुकंराधेपरिधाननिगूहितं॥इति
विस्रंसयान्नीवींतस्याःहस्तेमुदेस्तुनः॥१५५॥एवंत्रपरेष्टसाधनं॥अत्र
कंदुकसद्भावरोधिनार्थनीवीविस्रंसनव्याजेनस्वेष्टसाधनमितिभेदः॥१५४॥
उक्तिर्व्याजस्तुतिर्निंदास्तुतिभ्यांस्तुतिनिंदयोः॥कःस्वर्धुनीविवेकास्तेनय
सेपापिनोदिवं॥१५७॥साधुकृतिपुनःसाधुकर्त्तव्यंकिमतःपरं॥यन्मदर्थे
विलासिदंतैरपिनरवैरपि॥१५८॥निंदयास्तुतेःस्तुत्यानिंदयावावगम
नंव्याजस्तुतिः॥कःस्वर्धुनीस्नानहरणेविवेकोनास्तिइतिनिंदाव्याजेन
गंगासुकृतिवदेवमहापातकादिकृतवतोपिस्वर्गनयानीतितत्स्नानादिति
व्याजरूपयानिंदया

५०

CC-0.In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शयस्तुतिः॥ साधुदूतीत्युदाहरणे मदर्थमहांतं क्लेशमनुभूयैतवत्यसीति व्याजस्तु
पयास्तुयामदर्थेनगतासि किंतुरंतुमेवगतासि धिग्त्वां दूतिकाधर्तविरुद्धकारि
णीमितिनिंदावगम्यते॥ यथावा॥ कस्तेशौर्यमदोयोद्धुं चक्रेकंसमिमास्थितः॥
सप्तसप्तिसमारूढाभवंतिपरिपंथिनः॥ अत्रचंदानववैरिणागिरिजयाप्यधीरि
वस्याहृतंदेवत्वं जगतीतलेस्मरहरानावसमुन्मीलति॥ गंगासागरसंबंधा
शिकलानागाधिपः क्ष्मातलंसर्वज्ञस्यधीश्वरत्वमगमत्त्वांमांचाभि
क्षाटनं॥ ९९॥ अत्राद्योदाहरणेसप्तसोसिपदगतश्लेषमूलानिंदाव्याजेनस्तुति
र्व्यज्यते॥ द्वितीयोदाहरणेसर्वज्ञंसर्वेश्वरोसीतिज्ञस्तुत्याव्याजेरूपयाम

२२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दीयवेरूपदारिद्र्यादिसर्वंजानन्नपिबहुप्रदानेनरक्षितुंशक्तोपिमहंकिमपिनदा-
दासीतिनिंदाव्यज्यते॥सर्वमिदंनिंदास्तुत्योरेकविषयत्वेनुदाहरणं॥भिन्न
विषयत्वेनिंदयास्तुत्यभिव्यक्तिर्यथा॥कस्त्वंवानररामभवनेत्वेस्वार्थसंवा चंद्र
हकोयातःकुत्रपुरागतःसहनुमान्निर्दग्धलंकापुरः॥बद्धोराक्षससस्तुनेतिक
बहुरा:५ [illegible]संताडितस्तर्जितःसव्रीडास्तपराभवोवनमगःकुत्रेतिनज्ञायते॥२७॥
अत्रहनुमन्निंदयाइतरवानरस्तुत्यभिव्यक्तिः॥स्तुत्यानिंदाभिव्यक्तिर्यथा॥य
द्वंमुहुरीक्षसेनघनिनाक्रूषेनचाटुंमृषानेषांगर्ववचःशृणोषिनचतान्न
स्याशयोयावसि॥कात्वेशोल्कतृणानिरर्वदसिपरंनिद्रासिनिद्रागमेतन्मे
वा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ब्रुहि कुरंगकुत्रपरवतावि नामतपंतपः ॥१७१॥ अत्र हरिणस्य
राजसेवानिर्विण्णस्यात्मनो निंदा प्रियव्यक्ता ॥ अयमप्रस्ता
तप्रशंसाविरोधइत्यलंकारसर्वस्वकारः ॥ तेन हि सार
प्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणांतरे वैधर्म्येणापि
दृश्यते ॥ यथा ॥ धन्याः खलु वने वाताः कंडूयंसुखशि
तलाः ॥ रामभिंदीवरश्यामं ये स्पृशंति निवारिताः ॥१७२॥
अत्र वाता धन्या इत्यप्रस्तुतार्थादहमधन्य इति वैधर्म्येणप्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्तुतोऽर्थः प्रतीयत इति व्युत्पत्तेः सादित्वं॥ इयमेवाप्रस्तुतप्रशं
सा नन्वर्थकारणादिसंबंधमनिबंधनेति॥ दंडी यदाह॥ अप्रस्तु
तप्रशंसा स्यादप्रकांडे तु या स्तुतिः॥ सुखं जिघ्रंति हरिणा
वनेषु परसेविनः॥ अर्थैरयत्नसुलभैर्जलदर्भांकुरा
दिभिः॥ सेयमप्रस्तुतैवात्र सुगव्यक्तिः प्रशस्यते॥ राज्ञा
नुवर्तनक्लेशानिर्विण्णेनमन्यस्वनेति॥ वस्तुतः स्वत्रा
पि व्याजस्तुतिरियेव युक्तं॥ स्तुत्यानिंदाभिव्यक्तिरिष्यप्रस्तुत

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रशंसातोवैचित्रीविशेषसद्भावात्॥अन्यथाप्रसिद्ध्याजस्तुत्यदाहरणेष्वपिअ
प्रस्तुताभ्यांनिंदास्तुतिभ्यांप्रस्तुतेस्तुतिनिंदेगम्येते॥इत्येतावताव्याजस्तु
तिमात्रमप्रस्तुतप्रशंसास्यात्॥एवंचानयाप्रक्रिययायत्रान्यगतस्तुतिवि
वक्षयान्यस्यस्तुतिःक्रियतेतत्रव्याजस्तुतिरेव॥अन्यस्तुतिव्याजेनतदन्यस्य
स्तुतिरित्यर्थानुगमसद्भावात्॥यथा॥शिखरिणीक्वनुनामकियच्चिरंवि
मभिधानमसावकारोत्तपः॥तरुणियेनतवाधरपाटलंदशतिबिंबफलं
शुकशावकः॥१५॥अत्रशुकशावकस्तुत्यानायिकाधरसौभाग्यातिशयस्तुतिर्व्यज्यते॥निंदायानिंदयाव्यक्तिर्व्याजनिंदेतिगीयते॥विधेसनिं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

घोयस्तप्रागेकमेवाहरछिरः॥१७६॥अत्रहरनिंद्याविषमविपाकंसंसारंप्रवर्त्त
यतोविधेःनिंदाभिव्यक्तिर्व्याजेनिंदा॥यथावा॥विधिरेवविशेषगर्हणीयःकरटस्त्व
रटकस्तवापराधः॥सहकारतरोचकारयस्तेसहवासंसरलेनकोकिलेन॥
१७७॥अन्यस्तुत्यापन्यस्तुत्यभिव्यक्तिरितिपंचप्रकारव्याजस्तुतिप्रतिद्वंद्वीभू
तेयंव्याजनिंदा॥ननुयत्रान्यस्तुत्यान्यस्तुतेरन्यनिंदयाऽन्यनिंदायाश्चप्रतीतिः
स्तत्रापिव्याजस्तुतिव्याजनिंदालंकारयोरभ्युपगमेस्तुतिनिंदारूपाप्रस्तुतेत
शंसोदाहरणेषुप्रस्तुतप्रशंसानवक्तव्या॥तेषामपिव्याजस्तुतिव्याजनिंदा
यांक्रोडीकारसंभवादितिचेत्॥उच्यते॥यत्राप्रस्तुतवृत्तांतात्स्तुतिनिंदारूपा
त्तत्सरूपःप्रस्तुतवृत्तांतःप्रतीयते॥अंतःछिद्राणिसूर्यासीत्यादौतत्रलब्धायां

त्या २

ण २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वकाशासारूप्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रशंसा ॥ यापिप्रवर्त्तमानानिवारयितुंशक्या ॥
अन्यस्तुत्यान्यस्तुतिरिन्यनिंदयान्यनिंदेयेवंव्याजस्तुतिव्याजनिंदेअपिसं
भवतश्चेत् ॥ कामंतेअपिभवंतु ॥ नत्वस्याःपरित्यागः ॥ यद्यपिविधिरेवविशे
षगर्हणीयइतिश्लोकेविधिनिंदयातन्मूलकाकनिंदयाचविशेषज्ञस्यप्रभो
स्तेनैवहृत्समतयास्थापितस्यमूर्खस्यचनिंदापतीयतइतितत्रसारूप्य पि
निबंधनाप्रस्तुतप्रशंसाप्यस्ति ॥ तथापिसेवव्याजनिंदामूलेतिप्रथमोप
स्थितासापितत्रदुर्वारा ॥ एवंचव्याजनिंदामूलकव्याजनिंदोपेयमप्रस्तु
तप्रशंसेतिचमत्कारातिशयः ॥ एवमेवव्याजस्तुतिमूलकव्याजस्तुतिरूपाप

५

५२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५४

स्तुतप्रशंसादिरूपते ॥ यथा ॥ लावण्यद्रविणं वयोनगणितः कुलोमहानर्जितः
स्वच्छंदचरतो जनस्य हृदये चिंताज्वरो निर्मितः ॥ एषापि स्वगुणानुरूपरमणा
प्राप्ता दूराकीर्हता कोर्थ्यत्तासि वयं सा विनिंदितास्तन्वीमिमां तन्वता ॥ १७ ॥
अत्र प्रस्तुतायास्तरुण्याः स्वष्टुर्निंदा व्याजेनैव सौंदर्यप्रशंसा प्रशंसनी तत्र
यत्येनैव विवक्षितायाः स्वकवितायाः कविनिंदाव्याजेन चेत्राद्यर्थ चमत्का ता ५
कवि रातिशयप्रशंसायां पर्यवस्यति ॥ अस्य श्लोकस्य वाच्यार्थ विषयेयद्यपि ना
र्थ ३ यंतसामंजस्यं ॥ नहि विकल्पावीतरागस्यति विकल्पयितुं शक्यं तस्मान
नुगुणत्वात् ॥ वीतरागे हि सर्वे विधा विषयेषु प्रवृत्तश्च ॥ नापि रागिणइ

५४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदीय २ ति २ ता २ रुचि २

त्रियु ज्यतैविकल्पषु वराकीरूपोक्तिं गितस्य हतेस्यमंगलोपहितस्य च वचसो तत्वात्॥
तुल्यरमणाभावादिस्यस्यायंतमनुचितत्वाच्च॥ स्वात्मनि तदनुरूपरूपासंभावना एवार
वीतत्र यामपि रागित्वे हि पश्चुप्रायतौ तथापि विवक्षितप्रस्तुतार्थपरतायां न किंचिदसात्
जस्यं॥ अत एवास्य श्लोकस्य प्रस्तुतप्रशंसापरत्वमुक्तं प्राचीनैः॥ वाच्यासंभव
पि अप्रस्तुतप्रशंसोपपत्तेरिति॥ आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात्॥
चंद्रसंदर्शयात्मानमथवा स्त्रियामुख॥ १७१॥ अत्र बाधितस्य चंद्रदर्शनस्य
त्रियामुखसत्वेन कैमर्थक्यं विचार्यार्थवेत्यादिना सूचितः॥ यथा वा॥ साहित्य
पाथोनिधिमंथनोत्थं कर्णामृतं रक्षत हे कवींद्राः॥ यत्तस्य देत्याइव लुंठनायका
काव्यः १ प्रतिषेधं आक्षेपः २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नी२ पि१

व्यार्थचोराःत्रकटीभवंति ॥१८॥ गृहंतुसर्वंयदिवायथेच्छुनास्तिक्षतिंकापि
कस्यचराणां ॥ रत्नेषुलुप्तेषुबहुष्वमर्त्यैरद्यापिरत्नाकरएवसिंधुः ॥१९॥ व२
अत्रौषधमुक्तेकेनचार्थितस्यकाव्यार्थचोरेन्योरक्षणस्यस्वाहिरिवित
वैचित्र्याणां समुद्रातिरत्नजालवदक्षयत्वंविचिंत्यनिषेधआक्षेपः ॥ निषे
धाभासआक्षेपंबुधाःकेचनमन्वते ॥ नाहंदूतीतनोस्तापस्तस्याःकालान
लोपमः ॥१८२॥ केचिदलंकारसर्वस्वकारादयइदमाहुः ॥ ननिषेधमात्र
माक्षेपः ॥ यथा ॥ दूत्याउक्तोनाहंदूतीतिनिषेधोबाधितत्वादाभासरूपः ॥
संगमकालोचितकेतत्वचनपरिहारेणयथार्थवादित्वेपर्यवस्यन्तिदानी
× किंतुयोनिषेधोबाधितःसन्अर्थांतरपर्यवसितःकश्चिद्विशेषमाक्षिपतिसआक्षेपः ॥२

५५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मेघागस्यनायिकोज्जिवनीयेतिविरोषमाक्षिपति॥ यथावा॥ नरेंद्रमौलेनवयंतव
संदेशहारिणः॥ जगत्कुटुंबिनस्तेभ्यनराचुःकस्यदीक्ष्यते॥१८॥ अत्रसंदेश
हारिणामुक्तोनवयंसंदेशहारिणइतिनिषेधोनुपपन्नः॥ संधिकालोचितक
तवचनपरिहारणयथार्थवादित्वेपर्यवस्यन्सर्वजगतीपालकस्यतवनक
श्चिदपिराचुभावोनालोकनीयः॥ किंतुसर्वेराजानोभ्रसमावेनसंरक्षणीय
इतिविरोषमाक्षिपति॥ आक्षेपोन्यविधोव्यक्तेनिषेध्येचतिरोहिते॥ गच्छग
च्छसिचेत्कांततत्रेवस्याज्जनिर्मम॥१९४॥ गच्छतिविधिर्व्यक्तः मागाइति
निषेधस्तिरोहितः कांतोद्देशंदेशनिजजनमप्रार्थनयास्वमरणसूचनेवा
स्याः॥

दिष्टः॥

अत्र२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नगमनेहृतः॥यथावा॥नचिरंममतापायतवयात्राभविष्यति॥यदियास्यसियातव्य
मल्पमाशंकयाव्रते॥१८५॥अत्रापिनचिरंममतापायतिस्वमरणसंसूचनेनग
मननिषेधोगर्भितः॥लाभासत्वेविरोधस्यविरोधाभासइष्यते॥विनापित्तास्वि
हारेणवक्षोजौतवहारिणौ॥१८६॥अत्रहाररहितावपिहारिणौहृद्यावितिश्लेष
मूलोविरोधाभासः॥यथावा॥अतीपक्षपरिक्षीणकिंततोक्षियाविरुद्धधर्मेरपिते ५५
स्ततोक्षिता॥अमित्रजिन्मित्रजिदोजसासयद्विचारदूरुचारदूराप्यवर्त्तत॥१८७॥
अत्रविरोधसमाधानोत्प्रेक्षासिरस्कोविरोधाभासइतिपूर्वस्माद्भेदः॥विनाप्यव
नाविनापिस्यात्कारणंकार्यजन्मचेत्॥अप्यलाक्षारसासिक्तरक्तंचचरणद्वयं॥१८८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्रत्ताक्षारसेकरूपकारणाभावेपिरक्तिमाकथितः॥स्वाभाविकत्वेनविरो
तर धपरिहारः॥यथावा॥अपीक्षीबकादेबमसमस्थामलांबरं॥अत्रसादितुसक्षा
पाऽ बुजगदासीनमनोहरं॥१९॥अत्रापिनादिप्रसिद्धत्वभावेपिक्षीबत्वादि
निबद्धंविभाव्यमानशारत्समयहेतुकत्वेनविरोधपरिहारः॥यथावा॥
वरतनुकबरीविभाविनासुरभिनरवेनेनारंद्रपाणिना॥अपचितकुसुमापि
बल्लरीसमेजनिहंतविलीनषट्पदा॥१९०॥अत्रवर्ध्यापुष्पाभावेपिभृंगल
गनंनिबद्धं॥तत्रवरतनुकबरीसंक्रांतसौरभनरपतिनखसंसर्गरूपंहे
त्वंतरंविशेषणमुखेनदर्शितमितिविरोधपरिहारः॥हेतुनामसमग्रत्वेका

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र्यप्तिश्च सामुत्ता॥ अस्त्रैरतीक्ष्णकठिनैर्जगज्जयति मन्मथः॥१९॥ अत्र जग
ज्जये साध्ये हेतुनां स्त्राणामसमग्रत्वं तीक्ष्णत्वादिगुणवैकल्यं॥ यथा वा॥ छद्या
नमारुतोद्धूताश्च्युतचंपकरेणवः॥ उत्स्वयंति पांथानामस्पृशंतोपि लोचने॥१२॥
अत्र बाष्पोद्गमनहेतूनां रेणूनामसमग्रत्वं स्पर्शनक्रियावैकल्यं॥ इमौ वि
शेषोक्तिमितिदंडी यौ जहार॥ प्रथमोदाहरणे मन्मथस्य महिमातिशयरू
पो द्वितीयोदाहरणे चंपकरेणूनामुद्दीपकत्वातिशयरूपश्च विशेषः॥ स्वाभावपि
त इति॥ अस्मो भिस्तु तीक्ष्णत्वादिवैकल्यमिति कारणविशेषाभावरूप
मिति विभावनात्र दर्शिता॥ कार्योत्पत्तिस्तृतीयास्याः सस्यपि प्रतिबंधके॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नरेंद्रानेवतेराजन्दशास्यसि सुजंगमः॥१९२॥अथनरेंद्रविषवेद्याः सविषप्र
तिबंधकमंत्रौषधशक्तिनः श्लेषणगृहीताइति॥सस्यवप्रतिबंधके कार्योत्प
त्तिः॥यथावा॥चित्रंवपतिराजेंद्रप्रतापतपनस्तव॥अनातपत्रमुत्सृज्यसा
तपत्रंविधरूणी॥१९४॥अथ कारणात्कार्यजन्म चतुर्थी स्याद्विभावना॥तूं
रवाद्विनीनिनादायसुदेतिमहदद्भुतं॥१९५॥अत्रशंखत्वेनकामिनीकंठंत
त्रीनिनादत्वेनतद्गीतंचाध्यवसीयतइत्यकारणात्कार्यजन्म॥विरुद्धकार्यसंप
त्तिर्दशाकविद्विभावना॥सितांशुकिरणास्तन्वींहंतसंतापयंतितां॥१९६॥
अत्रतापनिवर्त्तकतयातापविरुद्धेरिंदुकिरणैस्तापजनिरुक्ता॥यथावा॥
यथावातिलपुष्पासमायातिवापुश्चंदनसौरभः॥इंदीवरयुगाच्चित्रंनिःसरंतिशिली
मुखाः॥१९६॥३

५२

56

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५

उद्रेति कुमारसूर्यकुवलयमुद्भासति नातिमत्रं ॥ मुकुलीभवंति चित्रं परराजकु
यथावा ॥ २ मारपाणिपद्मानि ॥ १९७ ॥ अविवेकि कुचद्वंद्वं तु नाम जगत्त्रयं ॥ श्रुतिभूषण
यिनोरश्चोरयुक्तं जनमारणं ॥ १९८ ॥ पूर्वो दाहरणयोः कारणस्य कार्यविरो
धित्वं स्वाभाविकमिह श्रुतिभूषणयिचरूपागंतुकगुणत्रयुक्तमिति भेदः ॥ कार्या
कारणजन्मापि दृष्टा काचिद्विभावना ॥ यशःपयोराशिरभूत्सुरकल्पतरोस्त
व ॥ १९९ ॥ यथावा ॥ जातान्तता तुरोलजातुलतायां न जायते रोलः ॥ संभति
न द्विपरीतं कन्कलतायां गिरिद्वयं जातं ॥ २०० ॥ कार्याजनिर्विशेषोक्तिः स
निपुष्कलकारणे हृदि स्नेहक्षयान्नाभूत्स्मरदीपे ज्वलत्यपि ॥ १ ॥ यथावा ॥ अ
नुरागवती संध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ॥ अहो देवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः ॥ २ ॥

५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

असंभवोऽर्थनिष्पत्तेरसंभाव्यत्ववर्णनं ॥ कोवेद गोपतिश्चुक्रः शोलमुत्पादयेद्यदिति
॥ ३ ॥ यथा वा अयं वारामेको नियंत्रेद्रत्नाकर इति श्रुतोस्मा भिस्तत्स्मातर
लितमनोभिर्जलनिधिः ॥ कएव जानीते निजकरपुटीकोटरगतं क्षणादेनं ता
प्यत्तिमिव करमार्पयति मुनिः ॥ ४ ॥ विरुद्धं भिन्नदेशत्वं कार्यहेत्वोरसंगति ॥
विषं जलधरः पीतं मूर्छिताः पथिकांगनाः ॥ ५ ॥ ययोः कार्यहेत्वोर्भिन्नदेश
त्वं तयोस्तन्निबध्यमानमसंगत्वलंकारः ॥ यथा विषपानमूर्छयोर्भिन्नदेश
त्वं ॥ यथा वा ॥ अहो खलु भुजंगस्य चित्रोयं वधक्रमः ॥ अन्यस्य दशति श्री
त्रमन्यः प्राणैर्विमुच्यते ॥ ६ ॥ क्वचिदसांगत्यसमाधाननिबंधनेन चारुतातिं

विरुद्धं

वि २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शायः॥ यथा॥ अजस्यमारोहसि दूरदीर्घिकां संकल्प सोपानततिं तदीयां॥ श्वा
सौसवर्षस्यधिकं पुनर्यध्यानात्तवत्वमयथा तामवाप॥ ७॥ विरुद्धमिति विशे
षणाद्यत्र कार्यहेत्वोर्भिन्नदेशत्वं न विरुद्धं तत्र नासंगतिः॥ यथा॥ भ्रूचापवल्ली
सुमुखीयावन्नयति वक्रतां॥ तावत्कटाक्षविशिखैर्वितिघ्नते हृदयं मम॥ ८॥ अ
न्यत्र करणीयस्य ततोन्यत्र कृतिश्चसा॥ अन्यत्कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धा तिस्त
था॥ ९॥ अपरिजातां वसुधां चिकीर्षत्यौ तथा कृथाः॥ गोचोद्धारत्वमो पिगो
त्रोद्धरं पुराकरोः॥ १०॥ अत्र कृष्णं प्रति शक्रस्य सोपालंभवचने भुवि चिकीर्षि
तत्वात्तत्र करणीयमपरिजातत्वं दिविकृतमिस्येषा संगतिः॥ पुरा गोत्रोद्धारं

न्यां ३८ या ३९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

णां

षट्चेनवराहरूपेणतिद्विरूढंगोत्रोदलनंखुरकुट्टनैःकृतमितिद्वितीया॥द्विविधापि
श्लेषोत्थापिता॥यथावा॥चलवद्भ्रुवंडितसपलचित्तासिनीनांभूषाभत्यापि बं२
नवाभुवनेकवीर॥नेत्रेषुकंकेणमथोरुषुपत्रवल्लीचालेद्रसिंहतिलकंकर
पल्लवेषु॥१५॥मोहंजगत्त्रयभुवामपनेतुमेतदादायिरूपमरिवक्रेश्वरदेहभा
म ताम्॥निःसीकांतिरसनीरधिनामुनेवमोहंश्रयद्भयसिमुग्धविलोचनीनां॥१६॥
अत्रायोदाहरणेकंकणादीनामन्यत्रकर्त्तव्यत्वंत्रसिद्धमितिनोपन्यस्तंभव
ति॥नाभावनारूपाअन्यत्रकृतिराक्षिप्यइतिलक्षणानुगतिः॥विषमंवर्ण्यतेयत्र
८२ घटनाननुरूपयोः॥क्वेयंशिरीषमृदुगीकृताङ्गमदनज्वरः॥१७॥अत्रातिमृदुत्व
नातिदुःसहत्वंचानुरूपयोःअंगनामदनज्वरयोःघटना॥यथावा॥अनिले

न२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

षसि यदेंदोर्वक्त्रलक्ष्मीमगाक्ष्याः पुनरपि सकृदब्योमज्ञसंक्षालयांकिं ॥ सुविम
य२ लमयबिंबपारिजातप्रसूनैः सुरमवदनोचेत्वंकतस्यामुखंक्व ॥१४॥ पर्वत्रवस्तु
सूतिघटना ॥ अत्र चंद्रवदनलक्ष्म्योस्तर्किताघटनेतिभेदः ॥ विरूपकार्यस्यो
त्पत्तिरपरं विषमंमतं ॥ कीर्तिस्तेयवलांस्यामृतचक्रपाणिका ॥१५॥ अत्रका
ण५ रणगुणक्रमैर्विरुद्धाछामाद्भवलोत्पत्तिः ॥ कार्यकारणयोः निर्वर्त्यनिवर्तकत्वन
पंचमीविभावना ॥ विलक्षणगुणरागतिस्त्वेतदिदं विषमभिति भेदः ॥ अनिष्टस्याप्य
वाप्तिश्चतदिष्टार्थसमुद्यमात् ॥ नक्ष्यांशयोहिमंजूषांदृष्ट्वास्वस्तनमक्षितः ॥
१५ ॥ इष्टार्थमुद्दिश्य किंचित्कर्मारभ्यवतस्तत्तोनकेवलमिष्टस्यानवाप्तिः ॥ किं
तुततएवानिष्टस्यापिप्रतिलंभश्चतदपिविषमं ॥ यथानक्ष्यत्रप्रयासर्पपेटिका

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दृष्ट्वा प्रविष्टस्य मूषकस्य न केवलं भक्ष्याद्धानिः किंतु स्वरूपहानिरपि ॥ यथा वा ॥ गोपा
लइति कृष्णस्य चुरक्षीरवांछया ॥ श्रितो मातुस्तनं क्षीरमलभ्यं तत्यथा कृतं ॥ १७ ॥
इदमर्थावाप्तिरूपेष्टार्थसमुद्यमादिष्टानवाप्तावनिष्टप्रतिकूलेचोदाहरणं ॥ अनि
ष्टपरिहाररूपेष्टार्थसमुद्यमात्तदुभयं यथा ॥ दिविश्रितं श्रितश्चंद्रं सैंहिकेयभया वं ४ ॥
द्रुवि ॥ शशस्य पश्यतन्वंगि साश्रयस्य ततो भयं ॥ १८ ॥ अत्र न केवलं शशस्य
स्वानर्थपरिहारादनवाप्तिः किंतु स्वाश्रयस्याप्यनर्थावाप्तिरिति दर्शितं ॥ परा
वाप्ति ॥ निष्टापणरूपेष्टार्थसमुद्यमात्तदुभयं यथा ॥ दिधक्षन्भारतेर्बीजं तमादी
पदशाननः ॥ आत्मीयस्य पुरस्यैव स दाहनमचीकरत् ॥ १९ ॥ पुरस्यैवेत्यव
कारणपरानिष्टापणाभावो दर्शितः ॥ अनिष्टस्याथवाप्तिश्चेति श्लोके अनि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न

शावासेरपिराद्यसंग्रहीवायाश्चावाप्तेश्चत्रयेकमपिविषमपदेनान्वयः॥ततश्च
केवलानिष्टप्रतिलंभः केवलेष्टानवाप्तिश्चेतदपिविषमद्वयंलक्षितंभवति॥
तत्रकेवलानिष्टप्रतिलंभोयथा॥पद्मातपत्ररसिकेसरसिंहस्यकिंबीज
मर्पयितुमिष्टसिद्धापिकायां॥कालः कलिर्जगादिदंनकृतज्ञमज्ञेस्थितोह
वैप रिष्यतितथैवमुखस्यलक्ष्मीं॥२०॥अत्रपद्मातपत्रलिप्सयापद्मबीजावापंकृ
तवत्यातद्भोगोहस्यवकिंतुमुखशोभाहरणोत्कानिष्टप्रतिलंभः॥केवलेष्ट
नवाप्तिर्यथा॥खिन्नोसिंसुचरोलंबिन्मावयमितिवदन्सुरिशिथिलभुजः॥
भरभुग्नवितनवाकुषुगोपेषुहसन्सहरिर्जयति॥२१॥अत्रयद्यपिरोलस्य
स्वोपरिस्वोपरिपतनरूपानिष्टावाप्तिरपिप्रसक्तातथापिभगवत्करांबुजस

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्पर्शसहिष्णुतानजातेतिशोकधारणरूपेष्टानवाप्तिमात्रं ॥ यथावा ॥ लोकेकलं
कमपहातुमयंमृगांकोजातोमुखंतवपुनस्तिलकक्षतेन ॥ तत्रापिकल्पयसि
तन्विकलंकरेखांनार्यःसमाश्रितजनंहिकलंकयंति ॥ २ ॥ अत्रानर्थपरिहार
रूपेष्टानवाप्तिः ॥ यथावा ॥ शापोपदष्टसमयाननपद्मशोभेसानुग्रहोभगवता
मयिपातितोयं ॥ कथ्यानेनपिरक्तुक्षितिसिंचनेद्वोबीजप्ररोहजननीदहनः
करोति ॥ २ ॥ अत्रपरानिष्टापणरूपेष्टानवाप्तिः स्वतोनिष्टस्यापिमुनिशा
पस्यमहापुरुषार्थपुत्रलाभावश्यंकैभावगर्भतयादशरथेनेष्टत्वेनसमर्थितत्वात् ॥
अत्रकेनचित्स्वेष्टसिद्ध्यर्थंनियुक्तेनान्येननियोक्तुरिष्टमुपेक्ष्यस्वस्यैवेष्टंसाध्य
तेतत्रापीष्टानवाप्तिरूपमेवविषमं ॥ यथा ॥ तेप्रतिप्रेषिताइतीतस्मिन्नेव
स्वीकृतत्वात् ॥ ८ ॥

दहन २५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कयंगता॥सख्यःपश्यतमोघंमेविषकेवाविधेरमुं॥२४॥तस्मिन्नेवकयंगतेतिनायके
दूरास्वाछंदचरितं॥यथावा॥नपुंसकमितिज्ञात्वा॥तांप्रतिप्रेषितंमनः॥तत्तुतत्रे
वरमतेहताःपाणिनिनायकं॥२५॥एतानिसर्वयेवेस्थानवासावुदाहरणानि॥किंचि
दिशावासिपूर्वकंतदनवासिर्यथा॥मदीयेवरदराजस्तवे॥भानुर्निशासुनवदंघ्रि
मयूखशोभाहोभास्वताप्यकिरणोत्करमाप्रभातं॥त[illegible]कृतेकुत्तवहाहृणत्तुस त्रो५
रागेतापंनजस्यनुदिनंसहिमंदतापः॥यथावा॥त्वदृक्सामयमयंबुजकोश
मुद्राभंगासतत्सुषुमित्रकरोपकूस्या॥कथ्यापिपर्वणिविधुः[illegible]महीयमानः क२
शंसंसरचितांप्रियमाशुनाशां॥२६॥अत्रह्यायश्लोकेसूर्यकिरणानांराशि
प्रवेशोमागमसिद्धं॥सूर्यस्यनिजाकिरणेषुभगवच्चरणकेणासदृशारूपिम

स्वनिर
त्रो२

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

× तेषामुदयकालदृश्यमरुमानंचतस्तोद्धतनारचानामिवाग्निसंतापनप्रयुक्तारणिमानुर
त्तिपरिकल्प्य ×१

प्रेप्सयातत्कृतं तेषामग्रेषतापं परिकल्प्य सूर्यस्यमरुताश्रयत्वेन ना। कार्त्तिकेष्टा
वाप्तिरेव जायते न सार्वकार्त्तिकेष्टावाप्तिरिति दर्शितं॥ द्वितीयश्लोके चंद्रस्य
भगवन्मुखलक्ष्मीं लिप्समानस्य सुहृद्ये मित्रशब्दश्लेषवशात् सूर्यं परिकल्प्य
तत्किरणस्य कमलमुकुलविकासकस्य चंद्रानुप्रवेशं च सुहृत्पाणेर्न भगवन्मुख
लक्ष्मीनिधानकोशगृहमुद्रामोटनपूर्वकं ततो गृहीतं न भगवन्मुखलक्ष्मीकस्य त
=८४ या भगवन्मुखलक्ष्म्या चंद्रप्रसाधनार्थं चंद्रस्य रूपं च परिकल्प्य एतावता
पि प्रयत्नेन पौर्णमास्यामेव भगवन्मुखसाम्यरूपेष्टप्राप्तिर्जायते न सार्वका
लिकीति दर्शितं॥ क्वचिदिष्टानवाप्तावपि न दवाप्तिचमनिबंधनं विच्छित्तिविशे
षः॥ यथा॥ बाह्यालक्षोणिपालक्षदहितनगरे संचरंती किरातीरत्नान्यादाय कीर्णा

चमत्कारविशेषः=२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्युरुतरस्वादरोगारशंकाकुलांगी॥ शिखाश्रीखंडखंडंतदुपरिमुकुलीभूतनेत्राय
मंतिश्चासामोदजसक्तमधुकरपटलेचमरांकाननोति॥२७॥ अत्रप्रभूतापि
संपादनोपायोगात्तत्संपादनाल्लाभेपितद्लाभ अमोपन्यासेमुरवेन निबद्धः॥७
समंस्याद्वर्णनंयत्रद्वयोरप्यनुरूपयोः॥ स्वानुरूपंसतंपमहारेणकुचमंडलं
भरः॥ अथमविषमप्रतिद्वंद्वीदं॥ यथावा॥ कोमुदीवतुनांशुमंडलंजाह्नवी हि५
वशशिखंडमंडनं॥ पर्यकीर्त्तिरनुरूपमाश्रितास्वांविभातिनरसिंहभूपते॥
२९॥ यथावा॥ चित्रंचित्रंबतबतमहच्चित्रमेतद्धिचित्रंजातोदेहुचित्तघट वार
नासंविधाताविधाता॥ यन्निंबानापरिणतिफलस्फीतिरास्वादनीयायच्चेत

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्याः कवत्कल्पनाकोविदः काकलोकः ॥२०॥ पूर्वस्तुतिपर्यवसायी इंनिंदापर्यवसायी
तिभेदः ॥ सारूप्यमपि कार्यस्य कारणेन समं विदुः ॥ नीचत्रयपतात्लक्ष्मी जलजायास्ता
वोचिता ॥२१॥ इदं द्वितीयं विषमं प्रति द्वंद्वी समं ॥ यथा वा ॥ दवदहनादुत्पन्नो धूमोप
य४ नतामवाप्य वर्षैस्तं ॥ यद्यमेति तद्युक्तं सोपि हि दवमेव निर्दहति ॥२२॥ यथा वा ॥ क्षीरो
हालाहलकंकणमुजादत्तहस्तावलंबो बाल्ये रो मो निरिलमहस्यावद्धमैत्रीनिरूढः ॥
मुख३ क्षीरोराहोरपि विषेणांतरंगीकृतो यः सोयं चंद्रस्तथ ति किरणैर्मोमिति प्रासमेतत् ॥२३॥
पूर्वत्र कारणस्वभावानुरूपं कार्यस्य ॥ अत्रौगंतुकनदीयदुष्टसंसर्गानुरूप्यमिति भेदः ॥
विमानिश्चंचतसिद्धिर्यदर्थं कर्तुमुद्यमः ॥ युक्तो वारणलाभो यं शालते वारणार्थिनः ॥२४॥
ता२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उदस्समभ्मनिष्टस्याप्यवाप्तिश्रेयसर्थसंग्रहीतस्य। चिविधस्यापिविषमस्यप्रतिहृद्धी॥इष्टावा
प्तेरनिष्टापसंगाच्च॥अत्रगजार्थितयाराजानमुपसर्पतंहरिदोवारिकेर्वार्यमाणंप्रतिन
र्मवचनमुदाहरणंनचात्रनिवारणमानिष्टमापन्नमिसनुसाहरणसंशंकनीयं॥राजद्वा
रिक्षणंनिवारणंसंभावितमितितदीकेसप्रदत्तस्यविषमालंकारोदाहरणेष्विवातर्कि
तोत्कटानिष्टापत्यभावात्॥किंच॥यत्रातर्कितोत्कटानिष्टसत्तपिश्लेषमहिम्नाइष्टार्थ
श्चैत्रतीतिः॥तत्रापिसमालंकारोप्रतिहतएव॥यथा॥उच्चैर्गिरेरटनमर्थयमानएवत्वां
श्रेयश्चिरंतुषितोस्मिराजन्॥उच्चाटनंत्वमपिलंभयसेतथैवत्वांमथनेवविफलां
महतांहिसेवा॥४॥अत्रव्याजस्तुतोयद्यपिस्तुत्यानिंदाभिव्यक्तिर्वक्ष्यायांविषमालं
कारः॥तथापिप्राथिमिकस्तुतिरूपवाच्यकक्ष्यायांसमालंकारोनिवार्यते॥एवंयत्रे

गी४

मा४

मा३

चिर

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वाप्तिसत्त्वेपिश्लेषवशादसतोनिश्चार्थस्यप्रतीतिस्तत्रापिसमालंकारस्यनक्षतिः॥यथा॥
शास्त्रंनखलुकर्त्तव्यमितिपित्रासमीरितः॥तद्देवशास्त्रंकृतवान्पितुराज्ञानैव्यिता॥२५॥अत्र
पितुराज्ञानलंघितेत्यनेनविरोधालंकाराभिव्यक्त्यर्थंनखल्वित्यत्रपदद्वयविभागाश्रुक
रूपांतरस्यापिविवक्षासत्त्वेपिनखल्वनातीतिनखल्वित्येकपदेनवस्तुसदर्थांतरपररूपांतर
मादायसमालंकारोप्यस्त्येव॥श्लेषलक्ष्यासदनिश्चाप्तिप्रतीतिमात्रेणापिरहितमुदाहर
णं॥यथा॥सस्यंपेतेसुगत्यैयत्तस्मादुनिरवीक्षतीक्ष्णंसत्॥अनुभवतिसुगतिमलंचसाद
जन्मनिसमस्तकमनीयं॥२६॥विचिंतयंतस्यलक्ष्मीर्द्विपरीतफलेप्रयानमंतिसंतस्ये
लोक्यादपिलक्ष्मींसमुन्नतिं॥२७॥यथा॥मलिनयितुंखलयदनंविमलयतिजगतिदे
वकीर्त्तिस्ते॥मित्रानुदंकर्त्तुंमित्रापंडुसतिप्रतापोपि॥२८॥अधिकंपुष्कराधारादाधेया
धिक्यवर्णनं॥ब्रह्मांडानिजठरेयत्रतत्रमांतिनतेगुणाः॥२९॥अत्रमस्यमाहाजठरोध

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्यामंतानिब्रह्मांडानिबुद्बुदकल्पानिइत्याचारस्यातिविशालत्वंप्रदर्शितंतत्रनमांतीत्या
चिंतानांगुणानामाधिक्यंवर्णितं॥यथावा॥युगांतकालप्रतिसंहृतात्मनोजगंतियस्यां
सविकासमासते॥तनोममुस्तत्रनकेटमद्विषस्तपोधनाभ्यागमसंभवामुदः॥४०॥
एष्वाचार्योबदाचाराधिक्यंतदपितन्मतं॥कियद्ब्रह्मपत्रेतेविश्रांम्यंतिगुणास्तव॥
४१॥अत्रएतेइतिजल्पकदृष्टमहावैनवत्वेनउक्तानांगुणानांविश्रांम्यतीत्यसंबाधा
दस्थानोत्त्याआचारस्यवाब्रह्मणस्यआधिक्यंवर्णितं॥यथावा॥अहोविशालंभ
वनत्रितयादरं॥मातिमातुमशक्यापियद्गोराशिर्यदत्रेदं॥४२॥अत्रयद्यपि पु३
करणद्वयेपिकियद्ब्रह्मेतिअहोविशालमितीचाचारयोःप्रत्यासत्तियते॥तथापि
तनुत्वेनसिद्धवत्कृतयोःशब्दब्रह्मभुवनोदरयोःगुणमशोराश्यधिकरणत्वेना

ते३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पिकल्पं कल्पायिचेवघशंसा क्रियतइति नस्वशंसा प्रस्तुतगुणयशोराशिप्रशंसायामे
वपर्यवस्यति ॥ अल्पं तु सूक्ष्मादाधेयाधाराधारस्य सूक्ष्मता ॥ मणिमालोर्मिकातथक
रेजपवहीयते ॥ ४३ ॥ अत्र मणिमालाम्यूर्मिकालोवदं गुंमात्रपरिमितत्वात्सूक्ष्मासा
पिविरहिण्याः करकंकणवस्त्रवेसितात्तस्मिन्जपमालावलंबतइतिउक्त्यातत्तोपिकु
रस्य विरहकार्श्यदतिसौक्ष्म्यंदर्शितं ॥ यथावा ॥ यन्मध्यदेशादपितसूक्ष्मं लोलाक्षि
लक्ष्यते ॥ मणालसूत्रमपितन्नस्मभातिस्तनांतरे ॥ ४४ ॥ अन्योन्यं नामयत्रस्या
उपकारःपरस्परं ॥ क्रियार्मशशिनाभातिराशीभातिक्रियामया ॥ ४५ ॥ यथावा ॥ अथो
र्ध्वाक्षः पिबस्यं नःपथिकोविरलांगुलिः ॥ तथाप्रपापालिकापिधारांवितनुतेतनुं ॥ ४६ ॥
अत्रप्रपापालिकायाः पथिकेनस्वासस्यापानीयदानव्याजेनबहुकालंस्वमुखावस्थो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कनमभिलषंस्याविरलांगुलिकांजलिकरणात्तश्चिरंपानीयदानोवृत्तिसंपादनेनोपका
रःकृतस्तथाग्रपापालिकयापिपानीयपानव्याजेनचिरस्यसुखावलोकनमभिलष
तःपथिकस्यधारातनूकरणतःचिरंपानीयपानात्तुवृत्तिसंपादनेनोपकारःकृतः॥
तत्रोभयोर्व्यापाराभ्यांस्वस्वोपकारसंभवेपिपरस्परोपकारोपिननिवार्यते॥विशे
षःख्यातमाधारंविनापाधेयवर्णनं॥गतेसूर्येपिदीपस्तास्तमश्चिंदंतितत्करा:॥४६॥
कमलमनंभसिकमलेकुवलयमेतानिकनकलतिकायां॥साचसुकुमारसुभगा
सुखातपरंपरकियं॥४७॥अत्राधेसूर्यत्रसिद्धाधारस्याभावेपितत्किरणानांदी
प्तिस्थितिरुक्ताद्वितीयेसलिलस्यलेषसिद्धाधारस्याभावेपिकमलकुवलययोरन्यत्रा
वस्थितिरुक्ता॥क्वचित्सिद्धाधाररहितानामाधारांतरनिर्देशंविनैवावस्थिति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वर्णनं दृश्यते ॥ यथा ॥ दिवमप्युपपातीयातानामाकल्पमनल्पगुणगणायेषां ॥ रमयंति ज
ह२ गंति गिरः कथमिव कथयन्ति तेवर्याः ॥ ४८ ॥ अत्र कवीनामनावेपि तत्रिरामाधारांतरानि
कल्पः ३ देशविनेवाप्रलयमवस्थितेर्वर्णिता ॥ विशेषः सोपि यथैकं वस्त्वनेकत्र वर्णते ॥ अंतर्ब
हिःपुरःपश्चात्सर्वदिक्ष्वपि सेचमे ॥ ४९ ॥ यथा हृदयान्नापयातोसि दिक्षु सर्वासु दृश्य
सेवत्सरामगतोसीति संतापेनानुमीयते ॥ ५० ॥ किंचिदारं न तोत्राक्यवस्त्वंतरकृति
विशेषः ६ श्चसः ॥ चापश्यतामयलिप्यं कल्पवृक्षनिरीक्षणे ॥ ५१ ॥ यथावा ॥ स्मुरदद्भुतरूप
मुखनापज्वलनंत्यं सृजतानवद्यविद्यं ॥ विधिनासृजेनवामनोन्तर्भुविसत्यंस
विनाबृहस्पतिश्च ॥ ५२ ॥ तत्रायेराजदर्शनारंभेणकल्पवृक्षदर्शनरूपाशक्यव
स्त्वंतरकृतिः ॥ द्वितीयेराजसद्यारंभेनैमनोभवादिसृष्टिरूपाशक्यवस्त्वंतरा

65

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ऋतिः॥ स्याद्व्याघातोन्यथाकारितथाकारिक्रियेतिचेत्॥ ये जगत्क्रियते हंतिनैरेवकुसुमा
युधः॥५३॥ यत्साधनत्वेनलोकतोवर्तेतत्किंचित्तद्विरुद्धसाधनंक्रियतेचेत्सोपिव्याघा
तः॥ यद्वा॥ यद्यत्साधनत्वेनकेनचिदुपात्तंतदन्येनतत्स्वतिहंद्विनातद्विरुद्धसाधनंक्रिय
तेचेत्सोपिव्याघातः॥ तत्राद्यउदाहृतः॥ द्वितीयोयथा॥ दृशादग्धंमनसिजंजीवयंतीदृशोवयाः॥
विरूपाक्षस्यजयनीस्तारुवेवामलोचना॥५४॥ सोकर्यपानिबद्धपिक्रियाकार्यविरोधिनी॥
इयाचेद्बालइतिमय्यपरिस्याज्यएवते॥५५॥ कार्यविशेषनिष्पादकतयाकेनाचित्संभाव्य
मानादर्थादन्येनकार्यविरोधिनीक्रियासोकुर्यणसमर्थ्यतेचेत्सोपिव्याघातः॥ कार्य
विरुद्धक्रियायांसोकर्यकारणस्यसुतरांनदानुगुण्यं॥ जैयाचोमुखेनराज्ञायुवराजस्य
राज्यएवस्थापनेयत्कारणत्वेनसंभावितंबालत्वंतस्यसूतत्तद्विरुद्धस्यसहनयनस्ये

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वकारणतयायुवराजेनपरित्यागस्यायुक्तत्वंदर्शयतासमर्थयते॥यथावा॥तुल्योनवि
सृजत्यर्थंनरोदरिद्रशंकयादाताविसृजत्यर्थंतथैवननुशंकया॥५६॥अत्र
पूर्वोत्तरार्द्धपक्षप्रतिपक्षरूपकेकयोर्द्विरुचनेशनिलक्षणानुगतिः॥गुंफः कारण
मालास्याद्यथाप्राक्प्रांतकारणैः॥नयेनश्रीःश्रीयोत्यागस्त्यागेनविपुलंयशः॥५७॥
उत्तरोत्तरकारणभूतपूर्वैःपूर्वपूर्वकारणभूतोत्तरोत्तरैर्वावस्तुभिःकृतोगुंफः
कारणमाला॥आद्यादाहृतादितीयायथा॥भवंतिनरकाःपापात्पापंदारिद्र्यसंभ
वं॥दारिद्र्यमप्रदानेनतस्माद्दानपरोभवेत्॥५८॥गृहीतमुक्तरीत्यार्थंश्रीणांरि
कावलीमता॥नेत्रेकर्णांतविश्रांतेकर्णौदोस्तंभरोचिनौ॥५९॥दोस्तंभौजानु
पर्यंतप्रलंबनमनोहरौ॥जानुनीरत्नमुकुराकारेतस्यमहीभुजः॥६०॥उत्तरोत्त

स्तंभ दोहि=२

66

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रस्यपूर्वपूर्वविशेषणभावः पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरविशेषणभावोवागहीतमुक्तरीतिः॥तत्रा
द्यप्रकारउदाहृतः द्वितीयोयथा॥दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्तये स्वानुभूतये नमः॥
मुष्णंघनीभवंतिकिरणाराशिः सेयासोमनूत॥यस्तत्रिचित्तमुषःसुयोस्यहविषयस्त
स्यजीवातवेवोदायहुणमिषमन्मथरिपोस्तांपातुवोमूर्तयः॥५१॥दीपकेकावल्ली
योगान्मालादीपकमुच्यते॥स्मरणहृदयेतस्यास्तेनत्वयिकृतास्थितिः॥५२॥अ
त्रस्थितिरितिदीपकंस्मरणतस्याहृदयेस्थितिःकृतातेनतस्याहृदयेनत्वयिस्थि
तिःकृतेति॥एवंवाक्यद्वयान्वयेभवतीदीपकंगहीतमुक्तरीतिसङ्ग्रहादेकावल्लीच
तिदीपकेकावल्लीयोगः यथावा॥संग्रामांगणसंगतेनभवताचापेसमारोपिते
दवाकर्णयेनयेनसहसायद्यत्समारोपितं॥क्रोदंडेनशराःशरैररिशिरस्तेना
स्तिनापिस्फुरमंडलंतेनत्वंभवताचकीर्तिरतुलाकीर्त्याचलोकत्रयी॥५३॥अत्रयेनयेनसहसंप

स्वादितं=२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्माच्चसुधातस्याः = ४

मितिसं २

यत्समासादितं [illegible] क्षेपकवाक्यस्थितं एकं समासादितमिति पदं कोदंडेनशराइत्यादिषु षट्स्व
पि विवरणवाक्येषु तत्तदुचितलिंगवचनेपरिणामेनान्वेति नीतिदीपकं ॥ शरादीनामुत्तरोत्तरविशेष
णमावादेकावली चेतिदीपकेकावलीयोगः ॥ उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सारदृश्यमिधीयते ॥ मधुरं
मधुपीयूषं तस्मात्स्मात्कवेर्वचः ॥ ९४ ॥ यथा ॥ अंतर्विस्मो स्त्रिलोकीनिवसति फणि
नामीश्वरेसोपिशेतेसिंधोः सोप्यकदेशेनमपिशुलुकेयांकुंभयोनिश्चकार ॥ यत्तेरव
योतल्लीलामयमपिन भसिश्रीन सिंहक्षितीद्रुत्वत्कीर्तेः कर्णनीलोत्पलमिदमपिच
प्रेक्षणीयं विभाति ॥ ९५ ॥ अथ श्लाघ्यगुणोत्कर्षः ॥ श्लाघ्यगुणोत्कर्षो यथा ॥ तृणाल्ल
घुतरस्तूलस्तूलादपिचमहत्तरः तस्मादपिमहद्ब्रह्मा मामयं याचयिष्यति ॥ ९६ ॥ उ
भयरूपो यथा ॥ गिरिर्महान्गिरेरब्धिर्महानब्धेर्नभोमहत् ॥ नभसोपिमहद्ब्रह्मसत्तो
पात्रामहीयसी ॥ ९७ ॥ अत्र ब्रह्मपर्यंतेषु महत्श्लाघ्यगुणः ॥ प्रकृतार्थे चोशा यो
याचकः ॥ वायुनाकिंनतीतोसो ४३

नि २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अभ्यस्तार्थगुणः॥ यथा संस्त्यं क्रमेणैव क्रमिकः समन्वयः॥ शत्रुं मित्रं विपत्तिं च जयरं जयभंज
यः॥ ६८॥ यथा वा॥ शरणं किं त्रपन्नानि विषवन्मारिबंतिकं॥ न त्यज्यंते न भुज्यंते कृपण
नयनानि यद्॥ ६९॥ अमुं क्रमालंकार इति केचिद्व्यवजक्रुः॥ पर्यायो यदि पर्यायेणैकस्या
नेकसंश्रयः॥ पद्ममुल्लंघ्य गता चंद्रं कामिनीवदनश्रमा॥ ७०॥ अत्रैकस्याः कामिनीवदन
कांतेः क्रमेण पद्मचंद्ररूपानेकाधारेण संश्रयणं पर्यायः॥ यद्यपि पद्मसंश्रयणं कंठतो
क्तं तथापि पद्मं मुक्त्वेति तत्परित्यागोक्त्या शुद्धसंश्रयणाक्षेपेण पर्यायनिर्वाहः॥ अतएव॥
श्रोणीबंधस्य जेति तनुतां सेवते मध्यभागः पद्भ्यां मुक्तास्तरलगतयः संश्रिताः कोच
नाभ्यां॥ धत्ते वक्षः कुचसचिवतामद्वितीयं च वक्त्रं क्षाचाणां गुणविनिमयः कल्पितो
यौवनेन॥ ७१॥ इत्यत्र पर्यायं काव्यप्रकाशकृदाजहार॥ सर्वत्र शब्दः पर्यायो यथा॥

CC-0, In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नन्वा
श्रयस्थितिरियंतवकालकूटंकेनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा॥ आगवर्णेस्यहृदयेश्व
लक्ष्मणोथकंठेपुनाससिवाचिपुनःखल्लानां॥७२॥सर्वोप्ययंभुद्रुपर्यायः॥संकोचपर्या
तं३ योयथा॥ अर्वश्चरित्वावसुधामशेषांआयासुविश्रम्यततस्तरूणां॥ डोडिंगतेसंप्रति
या४ तिग्मभानोरोयंशनैरंतरयामसीत्॥७३॥अत्रशेषस्योत्तरोत्तरमाधारसंकोच
संकोचपर्यायः॥विकासपर्यायोयथा॥बिंबोष्ठएवरागस्तेतन्विपूर्वमदृश्यत॥अधु
नाहृदयेपेषमरागश्चावक्षिदृश्यते॥७४॥अत्ररागस्यपूर्वाधारपरित्यागेनाधारांतर
संक्रमणमितिविकासपर्यायः॥एकस्मिन्यद्यनेकंवापर्यायःसोपिसंमतः॥अधुना
अधुनापुष्टिनंतत्रयत्रस्वोत्तःपुराजनि॥७५॥पुष्टदस्माकंत्रपमभविभिन्नातनुरियं
ततोनुत्वंत्रेयान्वयमपिहताशाःप्रियतमाः॥इदानींनाथस्त्वंवयमपिकलत्रंकिमपरं
यथावार

68

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हतानांबाणानांकुलिशकठिनानांफलमिदं ॥७६॥ अत्रदंपत्योःप्रथममभेदः॥ततःप्रे
यसीप्रियतमभावः॥ततोभार्यापतिभावइत्याकेपर्यायः॥परिवर्त्तिर्विनिमयोन्यूना धेमू२
भ्यधिकयोर्मिथः॥जयाहेकंशरंमुक्त्वाकराक्षान्सरिपुस्त्रियां॥७७॥यथा॥तस्यच
त्रवयसोजटायुषःस्वर्गिणःकिमिवशोच्यतेयुना॥येनजर्जरकलेवरव्ययात्कीर्तिमिं
दुकिरणोज्वलंयशः॥७८॥परिसंख्यानिषिध्यैकमेकस्मिन्बहुयंत्रणे॥स्त्रेहयक्षःप्र वस्तु=५
दीपेषुनस्वांतेषुनतच्छुवां॥७९॥यथावा॥विलंघयंतिश्रुतिवर्त्मयस्यांलीलावतीनां
नयनोत्पलानि॥बिभर्त्तियस्यामिवविक्रमाणामेकोमहाकालजटार्धचंद्रः॥८०॥
आद्योदाहरणेनिषेधःशब्दःद्वितीयेत्वर्थः॥विरोधेतुल्यबलयोर्विकल्पालंकृतिर्म
तौ॥सद्यःशिरांसिचापान्वानमयंतुमहीभुजः॥८१॥अत्रसंधिविग्रहमाणप्र

प्र-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सयोश्चिरश्च्यापनमनयोः युगपदुपस्थितयोः विरोधाद्युगपत्कर्तुमशक्ययोः विकल्पः ॥ यथा वा ॥ पश्यति
रातं वसिष्यसि तिचकल्पिनः ॥ आद्य कांतः कृतांतो वा दुःखं स्यात्तं करिष्यति ॥ ८२ ॥ प्रियसमागम
श्चेन्नमरणप्रशंसनीयं ॥ मरणे तु न प्रियसमागमसंभव इति तयोराशंसायां विकल्पः ॥ बहूनां
पलायनं ८४ युगपद्भावभाजां गुंफः समुच्चयः ॥ नश्यंति पश्यासश्यंति भ्रश्यंति चतद्विषः ॥ ८३ ॥ अविरोधे
नसंभावितयोगपद्यानां नाराचीनां गुंफनं समुच्चयः ॥ यथा वा बिभ्राणा हृदये यथा विनिहितं त्रै
माभिधानं नवं राज्यं यद्दिशाति सा विधुपितासा चोत्तदाकर्ण्यतां ॥ रोते शुष्यति नास्यति पलपति
ब्रम्लायति ब्रंखति चाम्यस्फुटति प्रपूर्यति गलत्स्फुरति मूर्छति तत्र घ्नति ॥ ८४ ॥ अथ कासांचित्कि
भेद ४ याणां किंचित्कालसंभवे पिशीतपपत्रे चशतसीभेवैदन्यायेन योगपद्यं विरहातिशयद्योतना
यविवक्षितमिति लक्षणानुगतिः ॥ अहं प्रायमिकाभाजामेककार्यान्वयो सः कुलं रूपं वयो वि
द्याधनं चमदयं समुं ॥ ८५ ॥ यत्रैकः कार्यसिद्धिहेतुत्वेनबकोतस्तत्रापि यदि अहमौत्सुक्यात्क
लकपोतन्यायेन तत्सिद्धिं कुर्वीत सोपि समुच्चयः ॥ यथा मदेभ्यो भिभ्यो भिभ्यो जायमेकं समयं का

न्वेर २

ह २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रणं तद्देवस्तुपादिकं पि तत्साधकत्वेनावतरतीति ॥ यथा वा ॥ प्रधानं प्रच्छन्नं परमुपगतेसं
क्रमविच्छित्तिरस्येकोलक्ष्यामनभिप्रवगंधाः परकथाः ॥ प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं
चाप्युपकृतं श्रुतौ वस्यासक्तिः पुरुषमभिजातं कथयति ॥ ८६ ॥ क्रमिकेकातानां दुरुपः
कारकदीपकं ॥ गच्छत्यागच्छति पुनः पांथः पश्यैष छाति ॥ ८७ ॥ यथा वा ॥ निद्रानिस्त्रातिव्य
इस्ते चरति कचभरं शोषयत्यंतरास्ते दिव्यस्यक्षेर्न चायं पादिनुमवसरः सायमायाहियाहि ॥
इस्कंधैः प्रत्रणामसकृदपि कृतैर्वारितान्दूरिदीनानस्मान्परया ब्रियकन्येसरासिर
हृदग्रामंतरंगैरुपायैः ॥ ८८ ॥ आद्योदाहरणे श्रुतस्य पांथस्य कर्तृकारकस्यैकस्य
गमनादिषु न्वयः ॥ द्वितीये प्रत्याहृतस्य प्रभोः कर्तृकारकस्यैकस्य निद्रादिषु न्वयः
ति एकस्यानेकवाक्यान्वयेन दीपकं छायापत्याकारकदीपकं ॥ प्रथमसमुच्चयप्रति
इंद्रीदं ॥ समाप्तिः कार्यसोकर्यं कारणांतरसंनिधेः ॥ उत्कंठितां कुलटा जगामास्तं च

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मानुमान् ॥८९॥ यथा वा ॥ मानस्यानिराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ॥ उपकाराय दिष्ट्येन दुरीर्ण
घनगर्जितं ॥९०॥ केनचिदीप्सितस्य कार्यस्य कारणांतरसन्निधानाद्यत्सोकर्यं तत्स
मुदायाद्धानात्समाधिः ॥ द्वितीयसमुच्चयवतिद्वंद्वसमाधिः ॥ तत्र हि बहूनां प्रत्येकं समर्थ
नांस्वल्पे कपोतन्यायेन युगपत्कार्यसाधनार्थमवतारः अत्र त्वेकैकं कार्यं समारिप्सितं अ
न्यस्य काकतालीयन्यायेनापतितस्य तत्सोकर्याद्यायकत्वमात्रं अत्रोदाहरणमुत्कंठेति
उत्कंठे वप्रियाप्ति सरणपुष्कलकारणं न त्वं यकारमपेक्षते ॥ अस्यां रूढो हि नारी
णामकालक्षोभनो भवतीति न्यायाद्देवादापतितात्त्वं यकारेण तत्सोकर्यमात्रं कृतमि
ति एवं द्वितीयोदाहरणे पि योज्यं ॥ प्रत्यनीकं बलवतः राज्ञः पक्षे पराक्रमः ॥ जेत्रने
त्रानुगो कर्णावुत्पलाभ्यामधःकृतौ ॥९१॥ यथा वा ॥ ममरूपकीर्त्तिमहद्भुवियस्तद

अयं २

न ४

य ५

२१

70

७२

प्रविष्ट

चुत्रसक्तहृदयेयमिति॥ चयिमत्सरादिव निरस्तेयः सुतरां क्षिणोति स्वकुतां मदनः॥ ९॥

एवं बलवति प्रतिपक्षे प्रतिकर्तुमशक्तस्य तदीयबाधनं जयनीकमिति स्थिते साक्षात्

क ३ तिपक्षे पराक्रमः ॥ जयनीमिति केमुक्तिकन्यायेन फलति यथा॥ मधुव्रतोघः कुपितः

स्वकीयमधुव्रपापभ्रनीमिलनेन॥ बिंबं समाक्रम्य बलात्सुधांशोः कलंकमंकेषु

वमातनोति॥ ९३॥ केमुख्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते॥ सजितस्य नमुख

नंदुः कावार्त्ता सरसीरुहां॥ ९४॥ अत्र सइत्यनेपद्मानि येन जितानीति किमुवक्तव्य

मिति दंडापूपिकान्यायेन पद्मजयरूपस्यार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिः॥ तांत्रिकामिम

तार्थापत्तिव्यावर्त्तनाय काव्येति विशेषणं॥ यथा वा॥ अधरोयमधीराक्ष्या बंधु

स्य

× विवक्षितं। तथा चसोपियेन जितस्तेन पद्मानि जितानीति × ३

७२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यथा॥१

जीवस्यमाहरः॥अन्यजीवस्यमांहंतहरतीतिकिमद्भुतं॥९५॥खदीयहृदयंमित्रानिर्गतो
नेपयोधरौ॥हृदयस्यान्यदीयस्यभेदनेकाकृपातयोः॥९६॥समर्थनीयस्यार्थस्यका
व्यलिंगंसमर्थनं॥जितोसिमंदकंदर्पमच्चित्तेस्तिचिलोचनः॥९७॥अत्रकंदर्प
विषय ४ जयोपन्यासोदुष्करत्वात्समर्थनेसापेक्षः॥तस्यमच्चित्तेस्तिचिलोचनइतिस्वांतःक
रणेशिवसन्निधानप्रदर्शनेनसमर्थनंकाव्यलिंगं॥व्यासिपक्षधर्मतादिसापेक्षने
यायिकानिमत्तलिंगव्यावर्त्तनायकाव्यलिंगविशेषणं॥इदंवाक्यार्थहेतुकंकाव्य
लिंगं॥पदार्थहेतुकंयथा॥नस्मोरूलनभद्रमस्तुभवतेरुद्राक्षमालेसुनेह
सोपानपरंपरेगिरिसुताकांतालयालंकृते॥आराधाराधनतोषितनमनसाविष्णु
को २ नायुष्मत्सपर्यासुखात्कोंछिदिनिमोक्षनामनिमहामोहनिस्तीयामह॥९८॥अत्रमो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्षस्यमहामोहस्यमप्रसिद्धमितितत्समर्पनेसुखोकोछेदिनीतिपदार्थोहेतुः॥ क्वचि
क्वचिपदार्थवाक्यार्थौपरस्परसापेक्षौहेतुभावंभजतः॥यथा॥चुडुरपकंराजयंति
तेविदुषीमूर्द्धनिसाबिभर्त्तियान्॥पश्चुनाप्यपुरस्कृतेनतत्तुलनामिछतुचामर
णकः॥९९॥अत्रचामरस्यदमयंतीकुंतलसाम्याभावेविदुषीमूर्द्धनियान्बि
भर्त्तिसेतिवाक्यार्थः॥पश्चुनामप्यपुरस्कृतेनेतिपदार्थस्यत्तिउभयंमिलितंहेतुः॥
क्वचित्समर्थनीयार्थसमर्थनार्थवाक्यार्थपदार्थोहेतुः॥वपुःप्राकुर्भावादनुमि
तमिदंजन्मनिपुरापुरारेनक्वापिक्षणमपिभवंतंप्रणतवान्॥नमन्मुक्तःसप्रत्य
हमतनुरयेप्यनतिमान्नैनितांशक्षंतव्यंतदिदमपराधद्वयमिदंपि॥अत्रतावद्
पराधद्वयंसमर्पनीयमस्पष्टत्वात्तत्समर्थनंचपूर्वापरजन्मनोरनुमानाभ्यांवा

स्य६

मपि२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्यार्थभङ्गाभ्यां क्रियते ॥ अत्र द्वितीयवाक्यार्थ अतनुत्वे मेकपदार्थो हेतुः ॥ अत्रापि संभवति
नमन्मुक्त इति वाक्यार्थानेकपदार्थौ हेतुः ॥ क्वचित्परस्परं विरुद्धयोः समर्थनीययोरुभ
ययोः क्रमादुभौ हेतुभावं भजतः ॥ यथा ॥ असौ दानेत्कालोल्लसदसहभावस्यतयो म ३
रौ कथानां विस्रंभेष्टपरसिकः शैलदुहितुः ॥ प्रसादं वादिश्यो कपटेदुवेषापनय ब ४
नेत्वराशोधल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः ॥ ० ० ॥ अत्र शिवस्य युगपत्कृत्रिम
ब्रह्मचारिवेषापनेत्वरातदनुवर्त्तनेष्वयोर्विरुद्धयोः क्रमाद्विरिजातीव्रतमोसहि प ४
यन ४ स्मुत्वं तत्सल्लापकौतुकं च विभावयौ हेतुत्वेन निबद्धौ ॥ क्वचित्परस्परं विरुद्धयोरुभयोः
समर्थनीययोरेक एव हेतुः ॥ यथा ॥ जीयादबुद्धितनयाधररसमास्वादमुरोत्तिः ॥ रा २
अंबुधिमथनक्लेशं कलयंविफलंसफलंच ॥ ० ० ॥ अत्र विफलत्वसफलत्व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कल्पनयोर्विरुद्धयोरेकएवांबुचितनयाधररसास्वादहेतुः॥इदंकाव्यलिंगहेत्वलंका
रतिकेचिद्भवजनुः॥हेगोदावरिदेवितावकतावंटोद्धरोकलिंगःकविर्वाग्देवीबहु
देशादर्शनसरवीयस्कोविरक्तिंगतः॥येनामर्णवमध्यसुप्तमुरभिन्नाभीसरोजा
सनंब्रह्माणंरमयिष्यतीतिकथमसावकाकिनीस्थास्यति॥२॥इसत्रब्रह्मणःप्राप
णंकथंगोदावर्याकर्त्तव्यमियसंभावनीयार्थपिपादकस्यार्थवमध्येसादितद्विरो
षणस्यनासंश्लेषारयागुणइतिश्लेषोविघटमानार्थघटकार्थस्यवर्णनमितिश्ले
षलक्षणमितिचक्रवर्तिदेवनोक्तं॥वस्तुतस्त्वत्रापिपदार्थहेतुकंकाव्यलिंगमेवतद्ध
दकाभावात्॥नचैसाभिप्रायपदार्थवाक्यार्थविन्यसनरूपास्परिकराकाव्यलिंग

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

का रत्नां

स्यकिंनेदकं ॥ उच्यते ॥ परिकरेपदार्थवाक्यार्थवत्प्रतीयमानोर्थोवाच्योपस्करतांभजते ॥
काव्यलिंगेतुपदार्थवाक्यार्थौविवहेतुभावंभजतः ॥ ननुयद्यपिसुरर्वल्लोकोछुदिनीसादिप
दार्थहेतुककाव्यलिंगोदाहरणंप्रत्यप्यनतिमानिसादिवाक्यार्थहेतुककाव्यलिंगोदाहरणा
चपदार्थवाक्यार्थावविवहेतुभावंभजतः ॥ तथापिपश्चुनाप्यपुरस्कृतेनेतिपदार्थहेतुकोदाह
णमश्चित्तेस्तिचिलोचनइतिवाक्यार्थहेतुकोदाहरणंचप्रतीयमानार्थस्यापिहेतुकोघन
प्रवेशोदृश्यते ॥ पश्चुनेतिस्यविवेकिचाभिप्रायगर्भेविदुषीस्यस्यप्रतिनिर्देशोत्वात्चि
लोचनइतिकंदर्पदाहकत्वतीयत्लोचनेत्वाभिप्रायगर्भेकंदर्पजयोपयोगित्वात् ॥ सत्यं ॥ तस्यैति
तथापिनतयोःपरिकरांकुरएवकिंतुतदुत्थापितंकाव्यलिंगमपिप्रतीयमानाविवेकविशि
ष्टेनतिरश्चोप्यपुरस्कृतस्यानेकपदार्थस्यप्रतीयमानकंदर्पदाहकत्वातत्प्रतीयत्लोचनवि
शिष्टस्याचित्तेसन्निधानस्यवार्थस्यचवाच्यस्यचहेतुभावोत्रनहितयोर्वाच्ययोर्हेतु

शिवस्य

व४

पश्चुना=२

चेत् ।४

73

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नावेताभ्यांप्रतीयमानंमध्येकिंचिदुद्धारमस्ति॥यथासर्वाशुचिनिधानस्येत्यादिपदार्थ
परिकरोदाहरणेसर्वाशुचिनिधानत्वादिनानेकेनपदार्थेद्विनाप्रतीयमानंशरीरस्या
संरक्षणीयत्वं॥यथाचवाक्यार्थपरिकरोदाहरणेपिपर्यायोक्तविधयातत्तद्वाक्यार्थे
नप्रतीयमानेनाहंव्यासइत्यादितस्मात्सम्भुनेत्रत्रितीयंलोचनइत्यत्रप्रतीयमानं
वाच्यस्यैवपदार्थस्यवाक्यार्थस्यहेतुभावोपपादकतयाकाव्यलिंगस्यांगमेव॥यथा॥
यत्त्वन्नेत्रसमानकांतिसलिलेमग्नंतुदिंदीवरंप्रियनेकवाक्यार्थहेतुकंकाव्यलिंगो
दाहरणेत्वन्नेत्रसमानकांतीत्यादिकानिइंदीवरशशिहंसविशेषणानितेषांवाक्या
र्थानांहेतुभावोपपादकानीतितत्रवाक्यार्थहेतुकंकाव्यलिंगेपदार्थहेतुकंकाव्यलिंगमं
गमितिनतयोःकाव्यलिंगोदाहरणेकाचिदनुपपत्तिः॥उक्तिरर्थांतरन्यासःस्यात्सा
मान्यविशेषयोः॥हन्तसामान्यमतरदुष्करंकिंमहात्मनां॥७॥गुणवद्वस्तुसंसर्गा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

घातिस्वत्वोपिगोरवं ॥ पुष्पमाल्यानुषंगेनैस्त्रं शिरसिधार्यते ॥ ४ ॥ सामान्यविशे
षयोर्द्वयोरप्युक्तिरर्थांतरन्यासः ॥ तयोश्चैकं प्रस्तुतमपरमप्रस्तुतं भवति ॥ ततो विशेष
प्रस्तुते तेन सहाप्रस्तुतसामान्यरूपस्य सामान्ये प्रस्तुते तेन सहाप्रस्तुतविशेषरूपस्य
चार्थांतरस्य न्यासेनमर्थांतरन्यासस्त्रकं भवति ॥ तत्राद्यस्य द्वितीयार्द्धमुदाहरणं ॥ द्वितीय
स्य द्वितीयश्लोकः ॥ नन्वयं काव्यलिंगान्नातिरिच्यते ॥ तथाहि ॥ उदाहरणद्वयेपि अप्रस्तुते
योः सामान्यविशेषयोरुक्तिः प्रस्तुतयोर्विशेषसामान्ययोः कथमुपकारो ऽतो विवेक्तव्यं ॥ तिद
नहि सर्वथैव प्रस्तुतानन्वप्रस्तुताभिधानं युज्यते न तावदप्रस्तुतप्रशंसायामिव प्रस्तुतव्यं
जकं तथा च प्रस्तुतयोरपि विशेषसामान्ययोः स्वशब्दोपात्तत्वान्नाप्यनुमानालंकारइव
प्रस्तुतप्रतीतिजनकतया तद्वदिह व्याप्तिपक्षधर्मताधर्मावलंबनापि दृष्टांतालंकारइव
उपमानतया विस्त्रब्धघातदोषः स्वबधायस्वस्य वीरकोपकरः ॥ वनतरुनंगाध्वनि
रिवहरिनिद्रानस्करंकरिणइत्यादिषु सामान्ये विशेषस्योपमानत्वदर्शनेपि विशेषसामान्यस्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कचिदपितद्दर्शनात्उपमानतयातदन्वयसामंजस्याभ्यां तैश्च ॥ तस्मात्तैस्तस्तुतस्यापि
योगइहापिवक्तव्यः ॥ ततश्चवाक्यार्थहेतुकंकाव्यलिंगमेवाचापिस्यात्नत्वलंकारांतरस्या
वकाशइतिचेत् ॥ अत्रकेचित्समर्थसापेक्षस्यार्थस्यसमर्थनेकाव्यलिंगं निरपेक्षस्या
पिघटितभावेनवासमर्थनेर्थांतरन्यासः ॥ नहियच्चन्नेत्रसमानकांतीत्यादिकाव्यलिंगो
दाहरणेष्विव ॥ अथापिगूढशरदशशांकआरघ्योरवांत्तउत्करक्षा ॥ कासांनसोभाग्यगुणो
गनांनश्चःपरिभ्रष्टपयोधराणां ॥५॥ दिवाकरादक्षतियोगुहासलीनंदिवातीतमिवांधकारं
क्षुद्रेपिनूनंशरणंप्रपन्नममत्यमत्र्येःशिरसांसतीव ॥६॥ इत्यर्थांतरसौन्यादाहरणेषु
प्रस्तुतस्यसमर्थनापेक्षत्वमस्तीति ॥ वस्तुतस्तुप्रायोवादायंअर्थांतरन्यासैहिविशेषस्य
सामान्येनसमर्थनानपेक्षत्वेपिसामान्यंविशेषंसमर्थमपेक्षतेव ॥ निर्विशेषंनसा
मान्यमितिन्यायेन ॥ बहूनामपिसारसांसंयोगःकायसाधकइत्यादिसामान्यस्यतृणैरा
र ध्यते रज्जुस्तननागोपिबध्यतइत्यादिसंघातिपन्न विशेषावतरणंविनाबुद्धौ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रतिष्ठितत्वासंभवात्। न चैवं सामान्यस्य कस्यांनसो भाग्यगुणांगनानामित्यादिविशे
षसमर्थनार्थं सामान्यस्यैव लोकसंप्रतिपन्नं विशेषावतरणेन विनैव बुद्धौ प्रतिष्ठित
त्वं संभवतीति श्लोके तस्य समर्थनं नापेक्षितमिति वाच्यं सामान्यस्य सर्वत्र लोकसंप्रति
पन्नत्वनियमाभावात्। नैयायिको धूमवान् सो ऽग्निमानिति व्याप्तिरूपसामान्यस्य लो
कसंप्रतिपन्नतया यथा महानसइति तद्विशेषरूपदृष्टांतानुपादानसंभवमात्रेण प्र
सिद्ध्या व्याप्तिरूपसामान्योपन्यासे पि तद्विशेषरूपदृष्टांतोपन्यासनैरपेक्ष्यं संभवति न
चैवं सामान्येन विशेषसमर्थनस्य क्वापि चित्तस्य सामान्यस्य लोकप्रसिद्ध्या भावे
तस्य बुद्धारोहायपुनर्विशेषांतरस्यानुपसंगइति वाच्यं इष्टापत्तेः। अत्रैव विषये विकस्व
राल्लंकारस्यानुपदमेव दर्शयिष्यमाणत्वात्। किं काव्यलिंगे पि न सर्वत्र सामर्थ्यनसापे

तयार

ति १

हि ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

७७

सत्त्वनियमः॥ चिकुरप्रकाराजयंतितइत्यत्रतदभावादुपमानवस्तुषुवर्णनीयस्याप्याभावेन
निदायाः कविकुलसुषाभेनात्रसमर्थनापेक्षाविरहात्तनहितदास्यदास्यपिगताधिकारिनां
नशारदःपार्वणशर्वरीश्वरइत्यादिषु समर्थनंदृश्यतेनविशेषणसमर्थैशस्त्रेणनाग्निना ८३
नचमसूना॥ अत्रतीकारपारुष्यात्स्त्रीभिरेवस्त्रियःकृताः॥७॥ इत्यादिकाव्यलिंगविषु
वीपु समर्थनापेक्षाविहरेपिअप्रकारपारुष्याइत्यादिनासमर्थनदर्शनाच्चनहितत्वस्त्रीणां ८५
विषादिनिमित्तत्वाभावेप्रतिपादनंसमर्थनसापेक्षंप्रसिद्धत्वात्तस्माद्भयतोव्यभिचा
रात्समर्थनसापेक्षसमर्थनेकाव्यलिंगंनिरपेक्षसमर्थनेऽर्थांतरन्यासइतिविभागःकिं ८७
तुसमर्थ्यसमर्थकयोःसामान्यविशेषसंबंधेऽर्थांतरन्यासस्तदितरसंबंधेकाव्य
लिंगमित्येवव्यवस्थावधारणीया॥ प्रपंचःचित्रमीमांसायांद्रष्टव्यः॥ एवमप्रकृतेनप्र
कृतंसुदाहृतं॥ प्रकृतेनाप्रकृतंसमर्थनंयथा॥ यदुच्यतेपार्वतिपापवृत्तयेनरूपमि
त्यभिचारिनिहृदः॥ तथाहितेशीलमुदारदर्शनेतपस्विनामप्युपदेशतांगतं॥८॥
समर्थन २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यथावा॥दानंदेयपिजलैः सहसाधिरूढकोविघमानगतिरासितुमुसहेत॥यद्वंतिनः कट
कलाहतटान्निमंक्षोर्मस्तरपातिपरिनःपटवेरवतीनां॥१९॥यस्मिन्विशेषसामान्यविशे
षाः सविकस्वरः॥सनजिग्येमहांतोहिदुर्षाःसागराइव॥२०॥यत्रकस्याचिद्विशेषस्य
समर्थनार्थंसामान्यंविन्यस्यतत्रसिद्धवपरितुष्यताकविनातत्समर्थनायपुनर्विशे
षांतरमुपादीयार्थांतरन्यासविधयावाविन्यस्यतेतत्रविकस्वरालंकारः॥उत्तरार्द्धयथा
कथंचिदुदाहरणंइदंतुव्यक्तमुदाहरणं॥अनंतरलब्धभवस्यस्यहिमंनसोभाग्यविल
पिजातं॥एकोहिदोषोगुणसन्निपातेनिमज्जतीदोःकिरणेष्विवांकः॥२१॥इदमुपमारी
त्या विशेषांतरेन्यसनेउदाहरणं॥अर्थांतरन्यासविधयायथा॥कर्णारंबुदमंतरे
णतिनूदंगाहस्वकाकास्वयंकोमोदंमकरंदशालिनमिहस्वांमन्महेकोकिलं॥चम्पातिस्व
लवेनवेनकतिचिद्वस्तूनिकस्तूरिकांनेपालक्षितिपालमाल्कफलकेपंकेनशंकेन
कः॥२२॥मालिन्यमेवैजराशिर्मनोभ्यपुंलिंगकलंकोधत्तामुखेतुनवदूर्वतिल

मारीहम्प

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जो नाम

कासनाभा॥ [illegible] रोषा चिंतः कचनमेलकतो गुणं चंचकुर्गुणो हि वचसि भ्रमविप्रलंभो॥१३॥

५२ प्रौढोक्तिरुक्तं [illegible] र्षा हेतोत्तदुत्तुंगकल्पनं॥ कचाः कलिंदजातीरेनमालकस्तामसमचक्र॥१४॥

कार्यातिशयहेतोस्तदुत्तुंगकल्पनं प्रौढोक्तिः॥ यथा तामालगतनेत्र्यातिशयाहेतोयमु

नातटरोहणेनतदुत्तुंगपरिकल्पनं॥ यथा॥ कल्पतरुकामदाघ्रीचिंतामणिघनदशंखानां॥ रचि

तारजोभरपयस्तजःस्यासांतरैर्बरेरेषः॥१५॥ अत्रकल्पवृक्षाद्यैकैकवितरणातिशायित्व

र्णनीयरजःवितरणाहेतोकल्पवृक्षपरागादिरूपपंचभूतनिर्मितत्वेनदुत्तुंगपरिकल्पनं

प्रौढोक्तिः॥ संभावनं यदीत्थं स्यादेवं स्यान्न्यस्य सिद्धये॥ यदि शब्दो भवेदुक्तो कथितास्यु

तुंदा८ णुणास्तव॥१६॥ यथा वा॥ केसरिकामगणां [illegible] मंधगुणमखिलमादाय॥ यदि पुनर

हवीपिस्यां खलजिह्वास्वैर्यं निवेशयिष्यामि॥१७॥ यथा वा॥ कोकल्पनमतिशयोक्तिसेद

इति कौशिकारः॥ किं चिन्मिथ्याध्यवसितिर्वर्णं मिथ्यार्थांतरकल्पनं॥ मिथ्याध्यवसितिर्वर्णं

वशयेत्वस्त्रजं वहन्॥१८॥ अत्र वेश्यावशीकरणस्यासंभावितत्वसिद्धये गगनकु

व्यप्रकार

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तिमिर=२ प्रख्या:=२

सुममालिकाधारणरूपार्थांतरकल्पनं मिथ्याध्यवसिति:॥ यथा वा॥ अस्य क्षोणिपतेः पदार्थपर
मालक्षीकृताः संख्यया ज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणबधिरश्रव्याः किलाकीर्त्तयः॥ गीयंते स्वरमष्ट
मंकलयता जातेन वंध्योदरान्मुक्तानां प्रकरेण कूर्मरमणी दुग्धोदधेरोघसि॥ १८॥ अत्राघो
दाहरणं निर्दर्शनागर्भं॥ द्वितीयमुदाहरणं॥ असंबंधे संबंधरूपातिशयोक्तिर्मिथ्याध्यवसि
तेः॥ किंचिन्निर्ध्यात्यसिध्यर्थं मिथ्यार्थांतरकल्पनाभनाविच्छित्तिविशेषणभेदः॥ प्रस्तुते
=पर्यार वर्णवाक्यार्थप्रतिबिंबस्य वर्णनं॥ ललितं निर्गतिनीरसेतुमिषाचिकीर्षति॥ १९॥ प्रस्तु
तेधर्मिणि यो वर्णनीयो वाक्यार्थस्तमवर्णयित्वा तच्चेवतत्सरूपस्य कस्यचिदप्रस्तुतवाक्या
र्थस्य वर्णनं ललितं॥ यथा॥ किंचिद्दाक्षिण्यसमागतत्वात्कालोपेक्षितप्रतिनिवृत्तनायिका
तरसंसक्तनायकार्थनयनार्थं सखीप्रेषितुकामां नायिकामुद्दिश्य सख्या वचनेतद्यथा

77

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रस्तुता४

भेदे६

वृत्तांता३

स्वप्रतिबिंबस्तमंतजलसेतुबंधवर्णनं॥येनैमप्रस्तुतप्रशंसा॥प्रस्तुतधर्मिस्यात्॥
नापिसमासोक्तिः॥प्रस्तुतवृत्तांतेवर्ण्यमानेश्लेषणसाधारण्येनसारूप्येणवाअप्रस्तुतवृत्ता
तस्फूर्त्यभावात्॥अत्रप्रस्तुतवृत्तांतादेवसरूपादिप्रस्तुतवृत्तांतस्यगम्यत्वात्॥नापि ६३
निदर्शना॥प्रस्तुतवृत्तांतयोःशब्दोपात्तयोरैक्यसमारोपएवतस्याःसमुन्मेषात्॥प
दिवाविषयविषयिणोःशब्दोपात्तयोःप्रवर्त्तमानएवालंकारोविषयमात्रोपादानेपिस्या
तदारूपकमेव॥नभेदरूपायामतिशयोक्तेरपिविषयमात्रामेत्र॥ननुतर्हिअत्र ३६
स्तुतनायकादिनिगरणेनततःशब्दोपात्तप्रस्तुतनीरावभेदाध्यवसायइतिभेदभे
दरूपातिशयोक्तिरस्तु॥एवंतर्हिसारूप्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रशंसाविषयेसेवाति
शयोक्तिःस्यात्॥अप्रस्तुतधर्मिस्वान्नभवतीतिचेत्॥तत्रा॥प्रस्तुतधर्मिवाचक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वस्तुतधर्मिलक्षकत्वसंभवात्।नन्च०

द० वा०स्या०

परस्यापिप्रसिद्धातिशयोन्यूदाहरणेपिप्रस्तुतप्रशंसायांसरूपेप्रस्तुत[illegible]यात्प्रस्तु
तवाक्यार्थोगम्यतेनतातिशयोक्तौविवक्षायांवाचकेस्तस्यदर्विषयात्लक्ष्यंतइतिभेद
इतिचेत्।।तर्हिइहापिप्रस्तुतगतारप्रस्तुतवृत्तांतरूपाद्वाक्यार्थात्प्रस्तुतवृत्तो
तरूपवाक्यार्थोगम्यतइति सेयातिशयोक्तिर्तोभेदस्तु।।वस्तुतस्तु।।सोपूर्वोरसना
विपर्ययविधिस्तत्कर्णयोश्चापलंदृष्टिःसामदक्षिसप्तस्वपरद्विकिंनूयसोक्तेनवा।।एवंनि
ज्ञितवानसिन्नमरेहयहारणेरोपसावंतःश्रूयकेनिपीयतइतिभ्रांतःकलषग्रहः।।२।।रो
इस्यप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणेप्रथमप्रतीतारप्रस्तुतवाक्यार्थात्प्रस्तुतवाक्यार्थोगम्यतइति
नन्नघटतेप्रप्रस्तुतवारणस्यन्नमरासेव्यत्वेकर्णचापलमात्रस्यन्नमरनिरासकस्यह
तुत्वसंभवेपिरसनाविपर्ययांतत्वेश्रूयकरणत्वयोर्हेतुत्वासंभवेनमदस्यतौप्रस्तुतत
सेव्यत्वएवहेतुत्वेनचरसनाविपर्ययादीनांतत्रहेतुत्वोन्वयार्थंवारणंरूपस्यउष्ट्रनुत

निषेध्यत=५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पविर्षेक्रोडीकारेणैप्रवृत्तेर्वक्तव्यत्वादवंसस्यपियद्यस्तुतप्रशंसासंबंधिनीदिविछिचिविशेषा
तत्राप्रस्तुतप्रशंसाया अतिशयोक्तितो भेदो घटतेऽत्रापि प्रस्तुतधर्मिणं स्वपदेननिर्दिश्य
तत्राप्रस्तुतवर्णनारूपस्यविछित्तिविशेषस्यसद्भावात्ततोभेदः सुतरां घटते ॥ पश्यनीलो
त्पलदलैः ॥ वापीकापिस्फुरतिगगनेतत्सरस्सूक्ष्मपद्मेत्यादिषु तु प्रस्तुतस्य कस्यचिद्धर्मिणः
स्ववाचकेना निर्दिष्टत्वादतिशयोक्तिरेव ॥ एतेनगतजलसेतुबंधवर्णनादिषु प्रसं
बंधेसंबंधरूपातिशयोक्तिरस्तीतिशंकानिरस्ता ॥ तथासितिकस्तंभाःकथयामीत्या
दावपितत्प्रसंगात्साकल्यनिबंधनाप्रस्तुतवाक्यार्थोऽतिविछित्तिविशेषेणालंकारांतरत्वेक
त्वन्नमिहापितुल्यं ॥ तस्मात्सर्वालंकारविलक्षणमिदं ललितं ॥ यथावा ॥ कैकस्यपत्रभे
दोवंशःकेचान्यविषयामतिः ॥ तितीर्षुर्दुस्तरंमोहादुडुपेनास्मिसागरं ॥ २२ ॥ अत्रापिनिद
र्शनाभ्रांतिर्नकार्या ॥ इदंरामस्यास्यैवंशंवर्णयितुमिच्छुरहमितिप्रस्तुतार्थानुपन्यासा
त्प्रतिबिंबप्रस्तुतार्थवर्णनालंकारविन्यासोनचकेवलंतत्रतात्पर्यस्यगम्यमानत्वात् ॥

विषमा १ रूप ५ छु = २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यथावा॥अनायिरेशः कतमस्त्वयाधवसंतमुक्तस्यदशांवनस्य॥त्वरासंकेतयास्तार्थाश्चा
न्यापिनानेनजनेनसंज्ञा॥२२॥अत्र कतमोदेशस्त्वयापरिसूक्ष्मतिप्रस्तुतार्थमुपन्यस्यचंसंत
मुक्तस्यवनस्यदशांअनायीतितृप्तिबिंबस्तार्थमात्रोपन्यासाच्छलितोलंकारः॥
उत्कंठितार्थसंसिद्धिर्विनायत्नंप्रहर्षणं॥तामेवध्यायतेतस्मैविसृष्टासेचहृतिका॥२३॥उत्कं
ठाइष्टाविशेषःसर्वेद्रियसुखोत्पादयत्रास्तीयतिमन्यते॥तस्यात्रिमिष्टासंकल्पेमुत्कंठोक
त्वयाविदुः[illegible]उत्कंठक्षणाद्दे॥तद्विषयार्थस्यतदुपायस्यसेपादनंयत्नंविनासिद्धिःप्र
हर्षणं॥उदाहरणंस्पष्टं॥मेघेमेदुरमंबरंवनभुवःश्यामास्तमालद्रुमैर्नक्तंभीरुरयं
त्वमेवतदिमराधेगृहंप्रापय॥इत्थंनंदनिदेशतश्चलितयोःप्रसूयकुंजद्रुमंराधामाध
वयोर्जयंतियमुनाकूलेरहःकेलयः॥२५॥अत्रराधामाधवयोःरूपंस्मरमुत्कंठितत्वंप्रासि
द्धमेरंगेचग्रंथकारणनिबद्धमिसत्रोदाहरणलक्षणानुगतिः॥वांछितादधिकार्थस्यस
द्धिश्चप्रहर्षणं॥दीपमुद्योजयेद्यावत्तावदभ्युदितोरविः॥२६॥स्पष्टं॥यथावा॥चातकःक्षि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चतुरांभयः कणान्याचते जलधरं पिपासया ॥ सोपि पूरयति विश्वं भसा हंतहंत महतामुदा
रता ॥ २७ ॥ यत्नादुपायसिद्ध्यर्थं सा साक्षात्नः फलस्य च ॥ निध्यं जनो षधीमूलं खनन
ता साधितो निधिः ॥ २८ ॥ फलोपायसिद्ध्यर्थं यत्नान्मध्ये उपायसिद्ध्यर्थं अनपेक्ष्य साक्षा
त्फलस्य यत्नानोपि प्रहर्षणं ॥ यथा निध्यं जनः सिद्ध्यर्थं मूलिकां खनन तत्रैव निधेर्लाभः ॥
यंथावा ॥ उत्थितं प्रथमं मत्स्थितं मृगाक्षी पुष्पोद्यं प्रतिपंगहीतुकामा ॥ आरोढुं पद्म
दघादशोकयष्ट्यामामूलं पुनरपि तेन पुष्पिताग्रं ॥ अत्र पुष्पार्थं हर्णोपायभूतारोहण
सिद्ध्यर्थं सेदनिधानात्तत्रैव पुष्पग्रहणं लाभः ॥ इष्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिस्तु विषादनं ॥
दीपमुद्योतयेद्यावन्निर्वाणस्तावदेव सः ॥ २९ ॥ रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं भा यथा
स्वानुदेष्यति हसिष्यति पंकजश्रीः ॥ इत्थं विचिंतयति कोशगते द्विरेफे हा हंत हंत नलि
नीं गज उज्जहार ॥ ३० ॥ एकस्य गुणदोषान्यो मुक्तसान्यस्य तोयदि ॥ अपि मार्पवये

अ=५

ब=१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

×तत्र पतिव्रतामहिमगुणेन तत्स्नानतो गंगायाः पा
यथा वा १ वनस्य गुणो वर्णितः। द्वितीयश्लोके द्वितीयस्योदाहरणं ×४

साध्वीस्नाह्येतीश्रुतिजाह्नवी॥५०॥ काठिन्यं कुचयोः सखे वाछसः पादपल्लवयोः॥ निंदति
विश्वयातारं त्वद्वारीस्त्रियो षितः॥५१॥ तद्दुर्नाम्यं धनस्यैव वयं नम्रयति सज्जनं॥
रक्तोयमेव रक्तपल्लसेवकानां न चेद्वयः॥५२॥ कस्यचिद्रूपेनान्यस्य गुणो दोषेण दो
षो गुणेन दोषो दोषेण गुणो वापद्वर्ण्यते स उच्छ्वासः॥ द्वितीयार्द्धे माघस्योदाहरणं॥ त
ज्जराज्ञो घाटीवने पदायमानानां रिपुयोषितां पद्योः यावनपरिपंथिभार्द्वदोषेण तयोः
काठिन्यमसृक्स्राव्यर्थं कुचयोः सरुवतः यावुर्निघ्नदोषो वर्णितः॥ तृतीयश्लोके स्त
तीयचतुर्थयोरुदाहरणं॥ तत्र सज्जनमहिमगुणेन धनस्य तद्दुर्नाम्यणं दोषत्वेन रा
जक्रोर्यदोषेण तत्सेवकानां वयं विना निर्गमनं गुणत्वेन च वर्णितं॥ अनेनैव क्रमेणो
दाहरणानि॥ यदयं रसः संक्षोभादंसेनांसो निपीडीतिः॥ एकः कृती मदंगेषु शोष
मंगं मुवोभरः॥५४॥ अनयोर्यथोदर्यगुणेन तदंसनिपीडितस्य स्वांसस्य कृतित्व

का १

षु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

८२

गुणो वर्णितः ॥ तत्रैकानंदनचंदनद्रुमसखेना स्मिन्वने स्थीयते दुर्वारौ परुषैरसारह
त २ दयैरुद्दांतमैदनं ॥ ते ह्यन्योन्यनिघर्षजातदहनज्वालावलीसंकुलानस्यान्यैवकु
लानि केवलमिदं सर्वं दहेयुर्वनं ॥ ४ ॥ अत्र वेणूनां परस्परजातदहनसंकुलत्वदो संघर्ष
षेर्नवनाशरूपो दोषो वर्णितः ॥ दानार्थिनो मधुकरायदिकर्णवाटैर्दूरीकृताः क
रिवरेणमदांधबुध्या ॥ तस्यैव गंडयुगमंडनहानिरेषा भृंगाः पुनर्विकचपद्मवने
वसंति ॥ ५ ॥ अत्र चमराणामलंकरणत्वगुणेन गजस्य तस्यातिक्षेपो दोषत्वेन
वर्णितः ॥ आ आतं प्रतिचुंबितं प्रतिमुहुर्दत्तं पुनश्चर्वितं सक्तं वाक्षुविनीरसेन
त २ = मनसापुत्रव्यथां क्षाकथाः ॥ हे सरलतवैतदेवकुशलं यद्वानरेणादरादंतःसारविलो
कनव्यसनिनो चूर्णीकृतं नालिना ॥ ६ ॥ अत्र वानरस्य चापलदोषेण रलस्य चूर्णी
इम

८२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नाना वो गुणत्वेन वर्णितः ॥ अत्र प्रथम चतुर्थयोः उल्लासो न्यूनः मध्यमयोः प्रस्तुत विन्यासेन तुल्यः ॥ ताभ्यां
तोयदिनस्यात्तामवज्ञातं कृतिस्तु सा ॥ स्वल्पमेवांबु लब्धमेतत्स्वं प्राप्यापि सागरः ॥ ६७ ॥ मिलंति यदि
पद्मानि काहानिरमृतद्युतेः ॥ ताभ्यां गुणदोषाभ्यां तौ गुणदोषौ ॥ अत्र कस्यचिद्गुणेनान्यस्य गुणाल्पत्वे
द्वितीयार्द्धमुदाहरणं ॥ दोषेण दोषस्याप्राप्तोत्तीयार्द्धं ॥ यथा वा ॥ मद्वृत्तिर्ध्येरंतर्मदयति सुधी दु४
भ्रूयसुधियः किमस्या ॥ मस्यादल्पसपुरुषानादरभरैः ॥ यथा यत्नस्तद्वत्परमरमणीयोरम पि५
णीकुमाराणामंतःकरणहरणेनैव कुरुते ॥ ६८ ॥ त्वं चेत्संचरसे दूषणलघुताकानामदिगंतं
नांयाल्लेखं कणभूषणानि कुरुषे हानिर्नहेम्नामपि ॥ भूर्द्धन्यं कुरुषे शिरांशुमयशः कीना
मम्मुक्तावलीलोकत्रयीदीपस्यांबुजबांधवस्य जगतामीशो सिकिं ब्रूमहे ॥ ६९ ॥ अत्राद्येक
वितारमणीयैर्गुणाभ्यां अल्पस्य बालकयोर्हृदयोल्लासगुणभावो वर्णितः ॥ द्वितीयपरमध्य रू५४
राज्यनंगीकरणं दूषणदिग्गजादीनां लघुतादिदोषाभावो वर्णितः ॥ दोषस्यान्यर्थना
नु२ वेक्षातत्रैव गुणदर्शनात् ॥ विपदः संतु नः शश्वत्यासु संकीर्त्यते हरिः ॥ ४० ॥ यथा वा ॥ मय्य
वजीर्णतां यातु यच्चोपकृतं हरे ॥ नरः प्रत्युपकारार्थी विपत्तिमभिकांक्षति ॥ ४१ ॥ इयं हि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नुमंतेषतिराघवस्योक्तिः॥अत्रप्रस्तुतोपकारात्प्रसवोदोषः॥तद्व्युपगमे हेतुर्गुणोविपक्षाकांक्षाया
मप्रसक्तिः॥साचव्यतिरेकमुखेप्रवृत्तेन सामान्येन विशेषसमर्थनरूपेणार्थांतरन्यासेन
दर्शिता॥यथावा॥अजेमभेदंतिकंप्रकृतिमेयपेत्रगाचिकीर्षिमिसमरसंपदंपर्णमेनाथ
नाथामहे॥अवद्रवनदहल्लीविकटतुंडदंडाहतिंतरन्मुकुरकोटिभिर्मघवदादिनिर्जय
ते॥४२॥तेरांस्याकुणदोषयोर्गुणदोषत्वकल्पनं॥अखिलेविहंगेषुहंतस्वच्छस्वारि
षु ~~[illegible]~~ मुकपंजरबंधस्तेमधुराणांतिरांफलंदोषस्यगुणत्वकल्पनंगुणस्यदोषत्वकल्प
नंचैषोदाहरणं॥राज्ञोबहुमतेपिपुत्रचिरंराजधान्यांवसतितद्दर्शनोत्कंठितस्यपितुर्वचन
मप्रस्तुतप्रशंसारूपंप्रथमार्द्धेइतरविहंगानामिवैकल्पस्यदोषस्यस्वच्छंदाचरणात्कुलत
यागुणत्वंकल्पितंद्वितीयार्द्धेमधुरभाषिलस्यगुणस्यपंजरबंधहेतुतयादोषत्वंकल्पितं॥नचा
त्रव्याजस्तुतेराशंकनीयानह्यत्रविहंगांतराणांस्तुतिव्याजेननिंदायांमुकस्यनिंदाव्याजेनस्तुतौच
तात्पर्यं॥किंतुत्रदर्शनोत्कंठितस्यदोषगुणयोर्गुणत्वदोषत्वाभिमानएवात्रश्लोकेनिबद्धः॥यथावा॥
संतःसच्चरितोदयव्यसनिनःप्रादुर्भवंतेणाःसर्वत्रैवजनापवादचकिताजीवंतिदुःखंसदा॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जव्युत्पन्नमतिः कृतेन नसतानैवासतावाकुलो युक्तायुक्तविवेकशून्यहृदयो घन्योजनः प्राकृतः ॥४४॥
दा२ दंडीयत्रोऽसहार ॥ युवेव गुणवान्राजा योग्यस्तत्पतिरूर्जितः ॥ रणोत्सवमनःसक्तं यस्य कामोत्सवा
रपि ॥४५॥ चपलो निर्दयश्चासौ जनः किं ते नमे सखि ॥ भागः प्रमाजनायैव चारवोयेन शिक्षि
ताः ॥४६॥ अत्राद्यश्लोके राज्ञः वीर्योत्कर्षस्तुतिः ॥ कर्त्तव्यानिरंतरसंभोगाभिनिविवक्षोर्दोष
त्वेन प्रतिभासतामित्यभिप्रेत्य विदग्धेसखी राजप्रकोपपरिजिहीर्षया सएव दोषो गुणत्वेन व
र्णितः ॥ उत्तरश्लोके सखी निरूपदिष्टं मानं कर्त्तुमशक्तया पितासामग्रतो मानपरिग्रहानुगुणं प्र
ति ज्ञायतदनिर्वाहशंकमानया सखीनामुपहासं परिजिहीर्षया नायिकया नायकस्य चाटुका
रिता गुण एव दोषत्वेन वर्णितः ॥ न चाद्यश्लोके स्तुतिर्निंदापर्यवसायिनी ॥ द्वितीयश्लोके निं
दास्तुतिपर्यवसायिनी तिव्याजस्तुतिराशंकनीया ॥ राजप्रकोपपरिहारार्थमिहनिंदास्तुतौ
रन्यो विदितलेशएवोद्घाटनेन ततो विशेषादिति वस्तुतस्त्विह व्याजस्तुतिसंस्पर्शेपिनदोषः ॥ तथ
तावत्तालेशमात्रेणास्य व्याजस्तुत्यंतर्भावः प्रसज्यते ॥ तदसंकीर्णयोरपि लेशोदाहरणयोर्दर्शि
तत्वात् ॥ नापि व्याजस्तुतिमात्रलेशांतर्भावः प्रसज्यते ॥ भिन्नविषयव्याजस्तुत्युदाहरणेषु ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गुणदोषीकरणस्य

कस्त्वं वानररामचंद्रभवने लेखार्थसंवाहकः॥ यद्वक्रं मुहुरीक्षसे न पनिनां ब्रूषे न चादुं मृषे
त्यादिषु दोषगुणीकरणस्येचाभावो भावात्॥ तत्रान्यदोषगुणाभ्यामन्यत्र गुणदोषयोर्प्र
तीतेः विषयेक्येपि॥ इदोलक्ष्मत्रिपुरजयिनः कंठमूलं मुरारिर्दिङ्नागानां मदजलमषी
नां जिगंडस्थलानि॥ अद्यापि वीवलयतिलकरयामलिम्नानुलिप्तान्याभासंते वद
धवलितं किं यशोभिस्त्वदीयैः॥४७॥ इत्याद्युदाहरणेषु लेशास्पर्शनात्तत्र हीदुल
क्ष्मादीनां धवलीकरणाभावाद्दोष एव गुणत्वेन पर्यस्यति॥ किंतु परिसंख्यारूपेण त
तोन्यत्सर्वं धवलितं इत्यन्यो गुणः प्रतीयते॥ क्वचिद्व्याजस्तुत्युदाहरणे गुणदोषीक
रणत्वेपि स्तुतिर्विषयांतरत्वमपि दृश्यते॥ यथा॥ सर्वदा सर्वदोसीति मिथ्यात्वं क
थ्यसे बुधैः॥ नारयोऽलिभिरपृष्टं नवक्षः परयोषितः॥४८॥ अत्र वाच्यया निंद्या
परिसंख्यारूपेण ततोन्यत्सर्वं प्रार्थिनामभिमतं दीयत इति स्तुतिरपि प्रतीयते॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रस्तुतर

एवंचैषहरणेषुकस्तेरौर्यमदोषोदुष्टिसादिषुगुणदोषीकरणमेकमेवव्याजस्तुतिरूपतया पत्र ७
वतिष्ठते॥नत्रहितेराव्याजस्तुत्योःसंकरोस्तु॥इत्थमेवव्याजस्तुत्यप्रसंगे योरपिप्राकृ
संकरोदर्शितः॥सूच्यार्थसूचनंमुद्राप्रकृतार्थपरैःपदैः॥नितंबगुर्वीतरुणीदृग्युग्मविपुला
चसा॥४॥अत्रनायिकावर्णनपरैणयुग्मविपुलापदैनास्यानुष्टुभोयुग्मविपुलानामकस्य
रूपसूच्यार्थसूचनंमुद्रा॥यद्वैप्यत्रग्रंथेवृत्तनामानिसूचनीयानिंतथाप्यन्तराद्रस्य
लक्ष्यलक्षणयुक्तैरास्त्रमध्यपातित्वेतस्यसूचनीयत्वमस्तीतितदभिप्रायेणलक्षणंयो
ज्यं॥एवंनवरत्नमालायांनवरत्ननामनिवेशेननतत्तन्नायकजातिसूचनंवक्षत्रमाला
यांभगवत्यादिदेवतानामभिनेत्रनक्षत्रसूचनमित्यादावयमेवालंकारः॥एवंनाटकेवक्ष्य
माणार्थसूचनेष्वपि॥क्रमिकाप्रकृतार्थानांन्यासंरत्नावलीविदुः॥चतुरास्यःपतिर्ल
क्ष्याःसर्वज्ञस्त्वंमहीपते॥५॥अत्रचतुरास्यादिपदैर्वर्णनीयस्यब्रह्मविष्णुरुद्रात्म

छंदः ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

८५

मत्स्य=२ कूर्म=२ वराहे=२ नारसिंहे=२ वामने=२ परशुराम=२ दाशरथिराम=२
बलभद्रे=३ बुद्धे=३ कलंकिनि=३

ताप्रतीयतेइतिप्रसिद्धसहपाठानांब्रह्मादीनांक्रमेणनिवेशानरत्नावली॥यथावा॥रत्नानिप्रियलक्ष
ब्धनेकठिनतावाप्तैरत्नाकिंगितेप्रलहादेकरसैक्रमादुपचितैर्मूर्ध्नि स्फुरत्यापहे॥कोकेस्पर्द्धिनो निर
गभाजिंजनितानंगैस्वस्त्रीनोन्मूर्खैर्भोतिश्रीरमणावतारदशकंबालैर्न वेश्यास्तने॥५२॥
त्रसिद्धसहपाठानांप्रसिद्धक्रमानुसारणेपिभूयमेवालंकारः॥यथावा॥यस्यवहिमयो
हृदयेषुजलमयोलोचनपथेषुमारुतमयः श्वसितेषुसमामयोंपुंगे आकाशमयः स्वांतेषु ८५
स्तुपंचमहाभूतान्यर्थमूर्त्तमेवाहवदृश्यतेनिहतांतःपुरेषुप्रतापः॥५३॥एवं

घत्रा
लिनोपिशेषस्य [illegible]सासितः॥५४॥यथावा॥विभिन्नवर्णागरुडाग्रजेनसूर्यस्यरथ्यांप
रितःस्फुरंत्या॥रत्नैःपुनर्यत्रकरुचारुचंसामानिन्यिरेवंशकरीरनीतैः॥५५॥अयमेवतहु
णइतिकेचित्॥पूर्ववस्थानुवृत्तिश्चविकृतेसतिवस्तुनि॥दीपेनिर्वापितेकापिकांचीरत्ने
र्महात्मभः॥५६॥लक्षणेचकारात्पूर्वरूपमितिलक्षणे[illegible]वाचकपदानुवृत्तिः॥यथावा॥
द्वारंखड्गिभिराहतंबहिरपिप्रस्विन्नगंडैर्गजैरंतःकंचुकिभिःस्फुरन्मणिघरैरध्यासि
तानरमयः॥आक्रांतमहिषीभिरेवशयनंचद्विद्विषांतंदिरेराजन्सैवचिरंतनप्रणयिनी
सूत्यैपिराज्यैस्थितिः॥५७॥संगतान्यगुणानंगीकारंतद्गुणं॥चिरंरागिनिमज्जिनेनीतो हि
पिनरज्यसि॥५८॥गंडाभोगैर्विरेहेभमदैःकुत्सितेदिगोजानांवैरिस्त्रीणांनयनकम
लैषंजनानिशमाहि॥यद्यपेषांहिमकरकराहतेसोवस्तिकीर्तिकीर्तिदिक्षुस्फुरतितद
पिश्वीनसिहसितीर्द्र॥५९॥ननुचान्यगुणेनान्यगुणोदयानुदयरूपाभ्यांमुद्धासाव
द्वासालंकाराभ्यांतद्गुणतद्गुणयोःकोभेदः॥उच्यते॥उद्धासावद्वालक्षणयोःगुण[illegible]रा

यथा४

माहुरप

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

द्वोदोषप्रतिपक्षवाची ॥ अन्यगुणेनान्यत्रगुणोन्वेद्यतदनुदयोचनतस्यैवगुणस्यसंक्रमणा
संक्रमणे ॥ किंतुस्वकरूपदेशेनसदसद्विषयोः ज्ञानोत्पत्त्यनुपत्तिवज्जन्यत्वेनसंभाविन
यागुणांतरयोरुत्पत्त्यनुत्पत्ती ॥ तद्गुणयोः पुनर्गुणशब्दोरूपरसगंधादिगुणवाची ॥
तत्रान्यदीयगुणग्रहणेग्रहणे चरक्तस्फटिकवस्त्रमाक्षिन्यादिन्यायेनान्यदीयगुणने
वानुरंजनाननुरंजने विवक्षिते ॥ तथैवचोदाहरणानिदर्शितानि ॥ यद्यप्यवद्यालंकृ
तितद्गुणश्च विशेषो ॥ तद्गुणविशेषावेवकार्यौ जनिर्विशेषोक्तिः ॥ सतिपुष्कलकारण
इतितत्सामान्यलक्षणाक्रांतत्वात् ॥ तथापितावुद्भासप्रतिभूर्द्वीना विशेषालंकार
णालंकारांतरतयापरिगणितावितिध्येयं ॥ सिद्धस्वगुणोत्कर्षोहुगुणः परसंनिधेः ॥
नीलोत्पलानिदधतेकटाक्षैरतिनीलतां ॥ १० ॥ कपिरपिचकोपिशायनमदमत्तोवृश्चि
केशीसंदष्टः ॥ अपिचपिशाचग्रस्तः किंब्रूमोवेकृतंतस्य ॥ ९२ ॥ अत्रकपित्वजात्याश्व
तः सिद्धस्यवेकृतस्यमद्यसेवादिभिरुत्कर्षः ॥ मीलितंयदिसादृश्याद्भेदएवनेक्ष्यते ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रसोनालक्षितछायाश्चरणेसहजारुणे ॥ ५२ ॥ मक्षिकामात्यहारिण्यः सर्वांगीणाइचंदनाः ॥ सोमवत्योनलक्ष्यंतेज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥ ५३ ॥ अत्राघेचरणालक्तकारसयोररुणिमगुणसाम्याद्भेदानध्यवसायः ॥ सामान्यंयदिसादृश्याद्विशेषोनोपलक्ष्यते ॥ पद्माकरप्रविष्टानांमुखंनालक्षिसुभ्रुवां ॥ ५४ ॥ रत्नस्तंभेषुसंक्रांतेः प्रतिबिंबरतेर्हतः ॥ लंकेश्वरः समाप्यनद्वातोवायुस्तनुना ॥ ५५ ॥ मीलितालंकारएकेनापरस्यभिन्नस्वरूपानवभासनरूपंमीलनंक्रियते ॥ सामान्यालंकारेतुभिन्नस्वरूपावभासेपिव्यावर्त्तकविशेषोनोपलक्ष्यतइतिभेदः ॥ मीलितोदाहरणेहिचरणादेर्वस्त्वंतरत्वेनागंतुकंयावकारुण्यंनभासतेसामान्योदाहरणेतुपद्मानांमुखानांचवक्त्यंतेरतयोभानमस्यैवतथारावणदेहस्यतत्प्रतिबिंबानांचकिंचिदपद्मभिदमुखमियंबिंबोयंप्रतिबिंबइतिविशेषःपरंनोपलक्ष्यते ॥ अतएवभेदतिरोधानान्मीलनं ॥ तदतिरोधानेपिसामर्थ्येनव्यावर्त्तकानवभासेसामान्यमिश्रनयोरप्यन्वयता ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

किंचित्तु वस्तुद्वयस्य स्वरूपसामान्यात्तयोः केनचिद्बलीयसा तदन्यस्य स्वरूपतिरोधानेऽमी
लितं ॥ स्वरूपप्रतीतावपि गुणसामान्याद्भेदतिरोधाने सामान्यं ॥ एवं च ॥ अपांगान्तरलोहि
त

प्रासो

न्यः

मीलितप्रतिबद्धोन्मीलितं॥ तथासामान्यायनविशेषास्फुरणेप्रासेकुतश्चित्कारणाद्विशे
षस्फुटोतिप्रतिविशेषकः॥ क्रमेणोदाहरणद्वयं॥ न कुण्डरीकापिनदाप्यवसायेठन्मीलि
तंदृश्यते॥ यथा॥ नर्सेमार्गाट्टहासप्रसरसहचरेस्तोवकीनेर्यशोभिर्वल्ग्वीनीयमा
नेत्रिजगतिपरितःश्रीनृसिंहक्षितीद्रे॥ दृग्यंबुजनाभीकमलपरिमलप्रोढिमासाद
यिष्यद्देवानांनामविष्यत्कथमपिकमलाकामुकस्यावबोधः॥ ६८॥ काकःकृष्णःपिकः
कृष्णःकोभेदःपिककाकयोः॥ वसन्तसमयेप्राप्तेकाकःकाकःपिकःपिकः॥ ६९॥ इदं
विशेषस्योदाहरणं॥ अत्रद्वितीयेकाकपिकशब्दौकाकत्वेनज्ञातःपिकत्वेनज्ञातइत्य
र्थान्तरसंक्रमितवाच्यौ॥ यथावा॥ वाराणसीवासुवतांजनानांसाधारणेशंकरलो
कनेपि॥ पार्थप्रहारव्रणमुत्तमांगेप्राचीनमीशकेत्रंदीकरोति॥ ७०॥ किंचिदाकू
तसहितंस्याद्ढोत्तरमुत्तरं॥ यत्रासोवेतसीपोपतत्रासौसुतरांसरित्॥ ७१॥

न २

दृ ही २

इ ३

ने ४

क ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सरित्तरणमार्गं पृच्छतं प्रतिकामयमानायाउत्तरमिदं ॥ वेतसीकुंजेष्वालयमित्याकूतं ॥
प्रेमे स्मिन्न स्तरप्रायं न किंचित्साध्यं विद्यते ॥ पयोधरोन्नतिं दृष्ट्वा वस्तुमिच्छसि चेद्रस ॥ ७२ ॥
आस्तारणादिकं मर्थयमानं प्रोथं वस्तुं शक्तिरियं ॥ स्तनोन्नतिं दृष्ट्वा रतुमिच्छसि चेदिति धृ
तिः ॥ अविदग्धजनप्रायेऽस्मिन्नामे कश्चिदिदमवगमिष्यतीत्येतादृशं प्रतिबंधकं
किंचिदपि नास्तीति हृदयं ॥ इत्थमुन्नेयप्रश्नमुपस्योत्तरस्योदाहरणं ॥ निबद्धप्रश्नमुत्तरं
यथा ॥ कुशलं तस्या जीवति कुशलं पृच्छामि जीवतीं सकृत् ॥ पुनरपि तथैव कथयसि
मृतां नु कथयामि यां च सेति ॥ ७३ ॥ इर्ष्यामानानंतरमनुतापायानायिकायाः सखीमा
मेतां प्रति कुशलं तस्या इति नायकस्य प्रश्नः ॥ जीवतीति सख्युत्तरं ॥ जीवतीं कुशलं
सा कुशलमिति तदभिप्रायः ॥ अन्यस्य मन्यदुत्तरितमिति नायकस्य पुनः कुशलं
पृच्छामीति प्रश्नः पृष्टस्यैवोत्तरमुक्तमित्यभिप्रायेण जीवतीं सकृत्मिति सख्या वचनं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सखीवचनाभिप्रायोद्घाटनार्थं पुनरपि तथैव कथयसीति नार्यस्याक्षेपः॥ मतान्नुकथयामि
यान्वासैति सखास्वाभिप्रायोद्घाटनं रमणेसति खलु तस्याः कुशलं नवतीति मदागमन
समयेश्वासेषु संचरत्सु कथंतामतां कथयेय मिभिप्रायः॥ प्रश्नोत्तरांतराभिन्नमुत्तरं चि
त्रमुत्तरं॥ केदारपोषणरताः केखेटाः किंचलंचयः॥ ७४॥ नच केदारपोषणरताइतिप्रश्ना
भिन्नमुत्तरं केखेटाः किंचलमिति प्रश्नद्वयस्यवयइत्युत्तरं॥ उदाहरणांतराणि विदग्ध
मुखमंडनेदृष्टव्यानि॥ सूक्ष्मंपराशयाभिज्ञेतरसांकेतचेष्टितं॥ अपिपद्यपत्तिसाकत्रो
सीमंतमणिमावृणोत्॥ ७५॥ कामुकस्यावलोकनेनसंकेतकालप्रश्नाभिप्रायंज्ञातव
स्याश्चेष्टेयं॥ अस्तंगतेसूर्येसंकेतकालइत्याकूतं॥ यथावा॥ संकेतकालमनसः विदं
ग्धाविदग्धया॥ हसनेप्रार्थितांकूतंलीलापद्मेनमिलितं॥ ७६॥ पिहितपरवृत्तांत
मातुस्वाकूतचेष्टितं॥ प्रियेगृहागतेप्रातः कांतातत्वमकल्पयत्॥ ७७॥ रात्रौसपत्नी

भासीन्नेत्रार्पिता=२

तीर

स्य ३

क मु ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लग्नं=१

गृहे कृतजागरणश्चांतो स्त्रीति तत्त्वकल्पना कृतं ॥ वक्त्रस्पंदि स्वेदबिंदुजवं चैर्दृष्टं चित्तं
कुंकुमं कापि कंठे ॥ पुंस्त्वं सन्व्याव्यंजयंती वतस्याः स्मित्वापाणौ खड्गलेखा लिलेख ॥ ७५ ॥
अत्र स्वेदानुमितं पुरुषायितं पुरुषायितखड्गलेखनमेकाशितं ॥ व्याजोक्तिरन्यहृत्
न्यायकाशोरस्यगोपनं ॥ सा रिपवपगहारामपरागौरस्मिपस्सर ॥ ७६ ॥ अत्र चौर्यतै
त५ रतकृतसंकेतरूपस्वुंठनेलग्नयुक्तिजातस्यगोपनं ॥ कस्यवानभवेद्दोषः स्त्रियायाः
सव्रणे धरे ॥ सम्रंगपंप्रमाधासीद्दोवारिता पिमयाधुना ॥ ८० ॥ उपपत्तिनाखंडिता
३४ धरायाः नायिकाधरायाः सर्वांगाग्रं तं स्त्रियमपश्यं साश्वसरव्यानायिकांप्रतिहि
का३ तोपदेशाव्याजेन तं प्रतिनायकापराधगोपनं ॥ छेकापह्नुतेरस्याश्चायं विशेषः ॥ यत्तस्या
वचनस्यान्यथाकथनेनापह्नवः ॥ अस्यामाकांस्यहेत्वंतरगोपनमिति ॥ लक्षणाल
क्ष्यानामनीचोक्तिग्रहणमाकारगोपनार्थं हेत्वंतरप्रयोजकव्यापारमात्रोपलक्षणं ततश्च ॥

•स्य २ २२२ वर्णनेन २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आयांतमालोक्यहरिंप्रतीत्यामात्याःपुरस्तादनुरागमेक॥॥रोमांचकंपादिभिरस्यामानंकामाजुग
क्रि२ हेषणमंसथेनं॥८॥इयत्रबाजोरिव॥तत्राथनुरागकृतस्यरोमांचाद्याकारस्यभक्तिरूपहेत्वेतर
प्रत्यायकेनप्रणामेनगोपनंकृतं॥सूक्ष्मपिहितालंकारयोरपिचेष्टितग्रहणमुक्तिसाधारणाधारमा ण३
क्रम४ त्रोपलक्षणं॥ततश्चनलिनीदलेबलाकारकृतपात्रइवदृश्यतेशक्तिः॥इतिमुमसंकेतंतुविज्ञाय
भावंतदाब्रवीदाक्तिं॥८२॥इत्यादिषुपिसूक्ष्मोलंकारःप्रसरति॥अवश्लोकतावदावयोःसंकेत घ५
स्थानंकिंभविष्यतीतिप्रश्नायंसूचयतिकामुकेतदभिप्रायाविदग्धयाभिसंधीप्रतिसंकृतमुक्त नेदा६
मितिसूक्ष्मालंकारोभवति॥यतोत्रबलाकायाःपारकृतपात्रप्रतिष्ठितस्युक्त्युपमयातस्यानिश्चल
चेनविश्वस्तत्वंतेनतस्यप्रदेशस्यनिर्जनत्वं॥तेनतदेवावयोःसंकेतस्थानमितिकामुकेप्रतिसंचे
नंचलभ्यते॥नचात्रचनिराशंकनीयः॥इरेव्यज्यमानस्यापिसंकेतस्थानप्रश्नोत्तरस्यस्वो
त्येवाविष्कृतत्वात्॥एवंविहितालंकारेषुदाहर्तव्यं॥इदंचान्यदत्रावधेयंयत्रेयंवेणीपांथेया
दिषुएषुगूढोत्तरसूक्ष्मपिहितव्याजोक्त्युदाहरणेषुभविनस्वोक्त्याविष्कृतः॥किंतुवैसोपर्य स्तु२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वत्तात्॥ वस्तुबोध्यविरोधिविरोधिताभ्यां॥ तत्र वस्तुतो नालंकारत्वं॥ ध्वनिमार्गास्पद
तास्वाचीनैः स्वोन्मयाविष्करणं सत्यलंकारहतास्ती॥ तिउदाहृतत्वादस्मानिरप्युदाहृतानि शक्यं
द्विपचासेवेतसीपंथस्त्रेयं सुतरां सरिदि[illegible]तिपृष्ठतमध्वानं कामुकस्याहि॥ सूचनामि स ३
सोऽपि पौतरकल्पनया नाकाविष्करणं॥ अतः प्रालिखितेषु यथोदाहरणेषु संकेतकालमनसं
पुंस्त्वं तन्व्यां जयंतीवामा जुगुप्सा विभावाविष्करणमस्ति॥ तेष्वेवतत्तदलंकारइति॥ गुरुरेव्यो क्रि ५
देव्यो गीर्यदन्यं प्रतिकूलते॥ वृषणपिचापरं सदायातिक्षेत्ररक्षकः॥ ॥ यत्प्रतिकिंचिद्वक्त्र ना ६
यंतत्तत्रस्थे ज्ञायीति[illegible]तदेवतदन्यं प्रतिस्तेषणोच्यतेचेसागुरोक्तिः॥ वृषसाधुदाह
रणं॥ इहपरकलत्रे नुजानं कामुकं प्रतिवस्त्यं यंपस्तेत्रेसस्यानिमदायंतं किंचिदुक्तेणं स
मीपेचरंतं निर्दिश्यकथ्यते॥ नेयमप्रस्तुतप्रशंसा॥ कार्यकारणादिव्यंग्यत्वाभावात्॥ ना ७
पिक्लेषमात्रं नेत्रकृतार्थपरकृतार्थान्यपिक्लेन विवक्षितत्वात्॥ तस्यकेवलमिति रवं चना
र्थं निर्दिष्टतयाविच्छित्तिविशेषसद्भावात्॥ यथावा॥ नायाते विपणिं गतो नगणयत्यषास

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पत्नीचमांस्य स्कामामि तिपुष्पिणीतिगुरवः प्राप्तागृहाभ्यंतरं ॥ शय्यामात्रसहायिनीपरिजनश्रो
तोनमांसेवंते स्वामिन्नोगमस्थालनीयरजनीलक्ष्मीपतेरक्षमां ॥ ८४ ॥ चंचलक्ष्मीपतिनाम्नो
तारस्यागमनंप्रार्थयमानायांतस्यवंचनायभगवतप्रत्याक्रोशप्रत्यायनं ॥ विष्टतोक्ति
श्लिष्टपुसंकविनाविष्कृतंयदिरुषापिहिपुरस्त्रीयदिद्विवृक्तिसमसूचनं ॥ ८५ ॥ श्लेषणगुप्त
वस्तुयथाकथंचित्कविनाविष्कृतंचेद्विवृतोक्तिः ॥ रुषापिहीस्कदाहरणपूर्ववेद्रुपंवस्तुस्व
चनमितिकविनाविष्कृतं ॥ यथावा ॥ वत्समागाविषादंध्वसनमुरजवंसत्यद्रुप्रवृत्तंकंपंकी
वागुरुत्वोस्तेकिमिहबलजिदाजंभितेनाचयाहि ॥ त्रस्यास्यानेसुरपणामितिनयत्रामनष्ट
मनाश्रायायिलयुसमेलक्ष्मीमदाद्धुःसदहातुदुरितंमंथमरुत्पयोधिः ॥ ८६ ॥ इदंवच
नोयुसंविष्कृरणं ॥ त्रपगुप्तविष्कृरणंयथा ॥ दृष्ट्वैकेरावगोपरागहतयाकिंचिन्नदृष्टंमया
चेनैवस्खलितासिनाथपतितांकिन्नामनालंबसे ॥ एकस्त्वंविषमेषुखिन्नमनसां
सर्वबलानांगतिर्गोप्येवंगदितःसलेशमवताद्गोष्ठेहरिर्वोश्रियं ॥ ८७ ॥ अत्रकृष्ण
स्यपुरतोविषमेपथिस्खलनमभिनीतवयास्तंकामयमानायागोपिकायावचैविषयं

स्या=४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मपथिस्खलनपतनत्राणप्रार्थनारूपेणाटिति प्रतीयमानेनार्थेनगुप्तं विरक्षितमर्थांतरं॥ अहो रा
स सूचनमित्यनेनाटे विष्कृतं॥ एवं नैषधादिषु॥ चेतोनलंकामयतेमदीयनान्यत्र कुत्रापि चासाभिला
षं॥ इति प्रयोगे तीवाक्यादिक्रमेणाहरणं॥ सर्वमिदं राज्यरात्रिक्रीडीकृतगुप्तार्थाविष्करणं॥ अथ रात्रिमुक्त
गुप्तार्थाविष्करणं यथा॥ गर्भीयं युतरत्नेन भवतः किं रात्रिरुत्सवं ते किं च वंदिजनस्य यो हतजनः संभाव
यत्यथा॥ इत्यामंत्रणं भंगिसूचिनाप्यावस्थानस्वदालसामाश्लिष्यन्मुखकोत्तरांचितनुगोपिंहपिः
पाणुवः॥ अगच्छाम्यचुतेसाधामंत्रणेपीत्यपारं तुमेतावत्कालं स्थितं तत्र लब्धव्यमित्यर्थ इति
लक्ष्यं वस्तुतृतीयपादेनाविष्कृतं॥ सर्वमेतत्कविनिबद्धवस्तुगुप्ताविष्करणोदाहरणं॥ कविगुप्ताविष्
करणं यथा॥ सुभ्रुचंकुपितेसपास्तमशानंसद्भाकयायोषितांरूपादेव विवर्जितंसुरभयःस्वांग
यथूपादियः॥ कोपंरोगिणिमुंचमप्यवनेतेदृष्टेप्रसीदायुनासस्वंसद्धिरहद्रवंतिदयितेसर्वाम
मांचादिशः॥ ८॥ अत्रतावदीर्ष्यामानसहकृतंकुलुषितदयितायप्रसादनयोपरोगटिति प्रतीय
ते॥ दृष्टिरोगार्तस्यदृष्टिंप्रसाक्रोशो विवक्षितार्थः सचदृष्टेरस्यस्तुसौंचारणेनसंबुद्धिरूपतामु
पगमयाविष्कृतः॥ कविनिबद्धवस्तुगुप्तपरवंचनार्थकविगुप्तंस्वबोधिप्रकटनार्थमिति भेदः॥
युक्तिः परामिसंधानंक्रियया मन्मगुप्तये॥ स्वामालिखंतिदृष्ट्वान्यांधनुःपोष्पंकरात्रिवत्॥ १०॥

परस्पो=३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्रपुंचापलेखनेन क्रियायामन्यथोमयालिखेत इति अंकस्यादनेन स्वानुरागरूपमनेर्मात्र
कारनायपरवंचनं विवक्षितं ॥ यथा वा ॥ दंपत्योर्निशि जल्पतोर्गृहशुकेनाकर्णितं यद्वचो स्त
स्यातर्गुरुसंनिधौ निगदितं तत्स्यातिमात्रं वचः ॥ कर्णात्वं बितपमरागरकलं विन्यस्यचं
चूपुटे व्रीडार्त्तप्रकरोतिदाडिमफलव्याजेन बाग्बंधनं ॥ २१ ॥ अत्रशुकवाक्यसंबंधनेन त
मुखेन स्वकीयरहस्यवचनं शुश्रूषुजनवंचनं कृतं व्याजोक्तावाकारगोपनं सुक्त्या तदन्यगो
पनमिति भेदः ॥ यद्वा जोक्त्या युक्त्या गोपनं [illegible] ह क्रियया गोपनमिति भेदः ॥ ६ ॥ एवं च ९
यांतमालोक्य हरिव्रतोत्यामितियुक्तिरेव ॥ लोकत्रयादानुकृतिस्तु लोकोक्तिरिति भण्यते ॥ सहस्रचक्रति
चिन्मासान्मीलयित्वा विलोचने ॥ ९३ ॥ अत्र विलोचनमीलयित्वेति लोकवादानुकृतिः ॥ यथा वा ॥
नाम्नेवतेवरदवांछितदातभावंवांछेत्यतोनवसेहवरदानमुद्रां ॥ विश्वंत्रसिद्धतरविप्रकुलप्रसू
ते येज्ञोपवीतवहनं हिनूखल्वपक्ष्यं ॥ ९२ ॥ अत्रोत्तरार्द्धे लोकवादानुकारः ॥ छेकोक्तिर्यथा लो
कोक्तेः स्यादर्थांतरगर्भता ॥ भुजंगएव जानीते भुजंगचरणं सखे ॥ ९४ ॥ किंनचिद्वृत्तांतं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पश्चस्यसमीपस्थमन्यं निर्दिश्यायमेतस्य वृत्तांतं जानाती तिपृक्तवातीयमहितैपादानहिरवेव
त्तिइति श्लोकवादानुवादः ॥ अत्रसूचायंश्लोकविक्षिप्तेघनाजनाद्दिव्यापारेसंस्चारिणाविति
तद्विषयतयालोकोक्त्यनुवादस्यघोजनेस्थितेरहस्यपिव्यापारेतस्यायसहचरइतिममोद्घा
टनमेपितेनगभीरकृतं ॥ यथावा ॥ मत्वयमस्तोजातोविकासितमल्लिकोपरिमल्लभरा
सगोयोपंपास्थमुत्सस्यपि ॥ घनघटायेतुंबनिस्तहयएवनिवर्त्तनेत्रभवतिगवा
किनःछिन्नसएवघनंजयः ॥ ९५ ॥ अत्रघनलीप्रयाप्रोषितोगतासखीवचनेयएवगवा
निवर्त्तनेत्रभवतिसएवघनंजयइत्यादिप्रसिद्धलोकवादानुकारः ॥ अत्रातिसौदर्यशाप
लिनीमिमाप्रपहायघनलिप्सयाप्रस्थितोरसानभिलाषोक्तायएवतस्यनिवर्त्तक
वस्तुघंतस्यजेताघनेनाकृष्टस्यतद्विमुखीकरणेनप्रयाकर्षकत्वादिस्यर्थांतरंगभीरकृ
तं ॥ वक्रोक्तिः श्लेषकाकुभ्यामपरार्थप्रकल्पनं ॥ मुचमानंदिनंप्राप्तंनेहनंदीहराक्षिते ॥ ९६
अत्रमानंमुचत्रमातोरात्रिरियात्रनोक्तायोगाचनंदिनंप्राप्तंमामुचेयर्थांतरंश्लेषणक
ल्पितं ॥ औहोकनेदृशीबुद्धिर्दारुणात्वकल्पिता ॥ विगुणाश्रूयतेबुद्धिर्नतुदारमयी

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्वचित्॥ इदमविकृतश्लेषवक्रोक्तेरुदाहरणं॥ विकृतश्लेषवक्रोक्तिर्यथा॥ भाविचीरं भोस्त्रिदशाव
दनगलानिरघुनासतेरामः स्नातानयुधिपुरतो लक्ष्मणसखः॥ उयंयास्यत्यग्रे विपदमथुना
वानरचमूर्लंघिष्ठ षष्ठाक्षरपरविलोपोऽस्य पठपुनः॥ ९॥ सर्वमिदं शब्दश्लेषमूलायावक्रो
क्तेरुदाहरणं॥ अर्थश्लेषमूलायथा॥ भिक्षार्थि[illegible]कयातः सुतनुबलिमखेतां उवुकाघन
द्रमन्येवंदावनांतेक्वनुसारगोऽमु[illegible]त्रिभुनेवजानवराहं॥ बाले कंचिल[illegible]ष्टोजठरदृषप
तिर्गोपएवास्यवेत्ता लीलासछापहस्तं जलनिधिहिमवत्कन्ययोस्त्यायतांवः॥ १८॥ का
क्वायथा॥ असमालोच्यकोपस्तेनोचितोयमितीरिता॥ नेवोचितोयमितितंताडयामास
मालया॥ १०॥ अत्रनेवोचितोयमितिकाकाक्षुरविकारेणउचितएवेत्यर्थांतरकल्पनं॥
स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्वस्यवर्णनं॥ तुरंगोरुत्तरांगाक्षेस्तब्धकर्णेरुदीक्षितं॥ ११॥
तोसंमुखंवंत्रचलितो[illegible]विचेगुरुणा मार्गप्रदानरभसेस्वलितावधानो॥ पार्श्वोपसर्पणा
मु[illegible]वपिभिन्नदिक्कैरुचामुहुर्मुहुरपास्तसंलज्जो॥ १२॥ भाविकं भूतभाव्यर्थ

भा=१ कु=३

दं ३ प्र ४ द ५ त्र ६ त ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

साक्षात्कारस्य वर्णनं ॥ अहं विलोकयेद्यापि पश्यन्ति न सुरासुराः ॥ ४ ॥ स्थानं भीषणमोद्भावन
मिदं ॥ अद्यापि तिष्ठति हरोरिदमुत्तरीयं यैः पुनस्तनतटात्वगकितं प्रसक्तो ॥ वाचं निराम्य
नयनं नयनं ममेति किं चित्तदायदकौसितमायताक्षी ॥ ४ ॥ उदत्तमद्भुतं चरितं श्लाघ्यं [illegible]
पलक्षणं ॥ सा नोपयस्या भवद्भुतं ऊर्जितकिरीटिनोः ॥ ५ ॥ उदात्तं श्लाघ्यचरितं न्यास्यौग स्या
त्वेदाहरणं ॥ कर्ऊ उदाहरणं यथा ॥ रत्नस्तंभेषु संक्रांतप्रतिबिंबशतैरतः ॥ ज्ञातोलंके
श्चिरं कर्णौ श्रुतादाजनयेन नत्वतः ॥ ६ ॥ अस्य किरद्भुतात्पश्चौर्यौदार्यादिवर्णनं ॥ अस्यापिदा
नरिराजेद्रयाचकाः कल्पशाखिनः ॥ ७ ॥ इयमौदार्यास्फूर्तिः ॥ शौर्यास्फूर्तिर्यथा ॥ राजे
संसाध्य रूपारास्त्रतापाभिरोषिताः ॥ पुरस्त्रैरिव निता वाष्पपूरेण पूरिताः ॥ ८ ॥
संपदस्फूर्तावुदात्तालंकारः ॥ शौर्यास्फूर्तावस्फूर्त्यलंकारस्तिभेदमाहुः ॥ अनयोरनवद्यां
शिस्तनयोर्दुर्भमानयोः ॥ अवकाशो नेपथ्यमिस्तवबाहुलतोत्तरे ॥ ९ ॥ अत्यंनिर्मितमा
कारामनालोच्यैव वेधसा ॥ इदमेवं विधं नाविभवत्यास्तनजं भुवि

रितैज्ञानेसयंदोषाकरोभवान्॥१०॥यथावा॥पुराकचीनांगणनाप्रसंगेकष्ठिकाधिष्ठित
कालिदासा॥अथापितत्तुल्यकबेरभावादनामिकासार्थकनामधेया॥११॥प्रतिषेधः प्र
सिद्धस्यनिषेधस्यानुकीर्त्तनं॥नघृतमेतत्सितवक्रीडनंनिशितैःशरैः॥१२॥निर्द्दोतोनि
षेधःस्वतोनुपयुक्तत्वादर्थांतरंगभीकरोतीतितेनचारुत्वान्वितोयंप्रतिषेधनामालंकारः॥
उदाहरणंयुद्धरंगेप्रत्यवतिष्ठमानंराकुनिंप्रतिविदग्धवचनंअचयुद्धस्याक्षद्यूतस्योत्पत्ता
वोनिर्द्दोतिएव॥कीर्यमाणस्त्रियेवतंत्रागल्यंनयुद्धस्युत्पत्तिस्त्रीरूपंहासगाभीकरोतित यहो९
चकितवेयनेनाविष्कृतं॥यथावा॥नविषेणचरास्त्रेणानाप्रिनानचमत्कृना॥अत्रतीका
रपारुष्याःस्त्रियःस्त्रियःकृताः॥१२॥अत्रस्त्रीणांविषादिनिर्मितोभोत्रसिद्धएव
परिकीर्यमानः तासांविषाद्यतिरायिकोदित्यमिप्रसमुपं व्यक्तीकरोतिसचाप्रतीका
रपारुष्यात्प्रतिप्रतीकारक्षोविषादिस्यस्तासंविशेषंदर्शयतावित्रोषणोक्तः॥सिद्धमाविर
स्यैवविधानंयत्तामुराकुर्विध्यत्कृतिं॥पंचमोदचनेकालोकोकिलःकोकिवलोभवेत्॥१४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निर्ज्ञातसुक्तौ विधानमनुपयुक्तिं बाधितं सद्यंतिरगभीकरणेन चारुत्वमिति तं विधिना
मानमलंकारमाहुः॥ उदाहरणे कोकिलस्य कोकिलत्वविधानमनुपयुक्तं सदतिमधुर
पंचमध्वनिरागादितया सकलजनहृद्यत्वगभीकरोतितत्र पंचमादिध्वनय इति कालविशे
षणेनाविष्कृतं॥ यथा वा॥ हे हस्तदक्षिण मतस्य शिरो द्विजस्य जीवातवे विसृजतश्चरद्
मुनोरुपाणे॥ रामस्य गात्रमसिनिर्भरगर्भखिन्नसीताविवासनपरोः करुणाकुलस्ते॥ ५५॥
अत्र रामस्य स्वहस्तं प्रति रामस्य गात्रमसीति वचनमनुपयुक्तं सत्ररामस्य सनेन स्वस्या
स्यंतनिष्करुणत्वं गभीकरोतितत्र निर्भरेत्यादिविशेषणैर्विष्कृतं॥ यद्यपि नयोर्विधि
प्रतिषेधयोरुदाहरणेषु व्यंग्यार्थांतरसत्त्वमितवाच्यरूपाणि तथापि न ध्वनिभावस्य पदा
नि स्वोक्तैर्व्यंग्यविशेषाविष्करणात् व्यंग्याविष्करणे चालंकारत्वमेवेति प्रस्तुतांकुरप्रकरणे
रेण व्यवस्थापितत्वात्॥ पूर्वं बाधितो विधिर्निषेधोऽप्यपभेदत्वेनोक्तो॥ इह तु सिद्धौ
विधिप्रतिषेधौ तस्यैव द्विभावलंकारांतरत्वेन वर्णितावितिभेदः॥ हेतोर्हेतुमत्ता

प्रति २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सार्द्धवर्णनंहेतुरुच्यते॥असावुदेतिशीतांशुर्मानभेदायसुभ्रुवां॥२५॥एषोऽतिविद्रुमछा
योमरुमार्गइवाधरः॥कस्यनातनुतेतन्विपिपासाकुलितंमनः॥२७॥मामैनेनेछति
वारेस्वपरमेक्षमामाक्षिरवंस्यांक्षियांस्वानंयेपरिहस्यतिस्तुतिकरोव्याधस्यधैर्यो
ते॥तेक्षेत्यामनुबध्नताफलमियस्वासेजनेनामनायंपृष्टोनयदासएवचरणोस्त्र
ष्टुंनसंमन्यते॥२८॥इत्युदाहरणं॥हेतुहेतुमतोरैक्यंहेतुंकेचित्स्वचक्षते॥लक्ष्मी
विलासाविदुषांकटाक्षाव्यंकटत्रुटौ॥२९॥अत्रकार्यावयवंभावेतच्छब्दादिव्य
सायनार्थः कार्यकारणाभेदव्यपदेशः॥यथावा॥भाषदनमहोत्सवस्यविनत
क्षोणीभृतांमूर्त्तिमान्,विश्वासोनयनोत्सवोमगदशांकीर्तिप्रकाशोपरः॥आनंदः
कलिकाकृतिःसुमसांवीरश्रियोजीवितंधर्मस्यैषनिकेतनंविजयतेवीरःकलिंगे
श्वरः॥२०॥अत्रदानमहोत्सवायुष्करत्वादिनाध्यवसितेराज्ञितदायुष्यादिव्यपदेशः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इत्थंशतमलंकारालक्षयित्वा निदर्शिताः॥ प्राचामाधुनिकानांचमतानाल्लोच्यसर्वतः॥२१॥ चत्वा
रोरसवत्स्वयंकुत्रचित्स्वमाहितं॥ भावस्यचोदयः संधिः शबलत्वमितित्रयः॥२२॥ अष्टौप्रमाणा
लंकाराः शौर्यवत्तैत्रस्यक्षत्रमुदराः क्रमात्॥ एवंवंचदशान्यानप्यलंकारांविदुर्बुधाः॥२३॥ तत्रवि
भावानुभावव्यभिचारिभिर्व्यंजितोरतिहासस्त्रीकादिचित्तवृत्तिविशेषोरसः॥ सयत्रापरस्यांगंभवति
तद्रसवदलंकारः॥ विभावानुभावाभ्यांभिव्यंजितोनिर्वेदादित्रयस्त्रिंशद्देवतागुरुनृपादि
उपुर्यावभिव्यज्यमानारतिर्भावोभासयत्रापरस्यांगंतत्रत्रेयोलंकारः॥ अनौचित्यमत्रवृत्तेर
सोभावश्चरसाभासोभावाभासस्त्रेयश्चयुते॥ सयत्रापरस्यांगंतारजेर्ष्यीभावस्यत्रग्राम्यदवस्था
भावशांतिः॥ तस्याअपरांगतेनसमाहितं॥ भावस्योभावस्यभावोदयः॥ द्वयोर्विरुद्धयोर्भावयोः
परस्परस्यदिभावोभावसंधिः बहूनांभावानांपूर्वपूर्वोपमर्दनोत्पत्तिर्भावशबलतैतेषामपरां
गत्वेभावोदयाद्याः स्त्रयोलंकाराः॥ तद्रसवतउदाहरणं॥ मुनिर्जयतियोगींद्रोमहात्माकुंभस
भवः॥ येनेदंचुलुकेदृष्टोद्वेदियोमध्यकश्यपो॥२४॥ अत्रमुनिविषयरतिरूपस्यभावस्याद्भुत
रसांगं॥ यथावा॥ अयंसरसनोत्कर्षीपीनस्तनविमर्दनः॥ नाभ्यूरुजघनस्पर्शनिर्विकारस्तवस

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रों

नकरः॥२५॥अत्रकरुणस्यशृंगारांगं॥प्रेयोऽलंकारएवभावालंकारउच्यते॥यथा॥कदावाराणस्या
ममरतटिनीरोधसिवसन्वसानंकौपीनंशिरसिनिदधानोंजलिपुटं॥अयेगौरीनाथत्रिपुरहर २
शंभोत्रिनयनप्रसीदेतिक्रोशन्निमिषमिवनेष्यामिदिवसान्॥२६॥अत्रशांतिरसस्य देति क
परसचिताश्चिंतारत्नोव्यभिचारीभावांगं॥यथावा॥अस्याःपरितःस्फुरंतिगिरयःस्यारास्तथा
नोपयस्तानेनानपिकिन्त्रतीकिमपिनश्चांसासितुम्यंनमः॥आश्चर्येणमुहुर्मुहुःस्तुतिमितिप्र
स्तोमियावद्भवस्तावद्भिन्नमां स्मृतस्यैस्तवमुजोवचस्तोमुदिनाः॥२७॥अत्रतुविषयर त्र
दि ६ तिभावस्यचसुमतीविषयरतिभावांगं॥तुजस्वीयथा॥लक्ष्यस्यर्थिवसुंधरेरातरणीसंत्रासतः
त्वरंयांतीवरिविलुठितुसरनसंयाताःकिरातावने॥निलंतिस्तिमिताःप्रकृष्टपुलकास्तेविस्म
तोपक्रमास्तासामुत्तरलैस्तनैरतिवरालोलैरपांगैरपि॥२८॥अत्रप्रमुरतिविषयभा
वस्याशृंगाररसांतरांगं॥यथावा॥त्वयिलोचनगोचरंगतेसफलंजन्मनिसंहृतंपते॥अज
निश्चमभेतिसादरंमुखिविज्ञापयतिद्विषांगणः॥२९॥अत्रवैभुजेविषयस्यरतिभावस्यतद्वि
षयद्विषकरुणरतिरूपोभावाभासांगं॥समसमाहितंयथा॥पश्यामःकिमयंजपद्यतइतिस्थेयंम

क२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यात्ते बिंतं किं मानात्पतीसपंस्वत्तुराठः कोपस्तु यापाश्रितः ॥ इसन्योन्यवितत्सदृष्टिचतुरेतस्मि
नवस्थांतरे सव्याजं हसितं मयाथ तिहरो बाष्पस्तमुक्तस्तया ॥ ७ ॥ अत्र शृंगारस्य कोपश्रांतिरंगं ॥
भावोदयो यथा ॥ तदद्य विश्रम्य दयालुदेहि मे दिनं निनीषामि भवद्वितीकिनी ॥ अदर्शि पादेन चि
लिस्य पत्रिणा तवैव रूपेण समः समे प्रियः ॥ ८ ॥ अत्र नलं प्रति दमयंत्या औत्सुक्यरूपस्य भा
वस्योदयः शृंगारस्यांगं ॥ भावसंधिर्यथा ॥ एकान्तकुसुमायुधेषु चिरिवप्रयेक्तपुरवाविती
तेतुर्मंगलपालिकेवपुलके रन्याकपालस्थले ॥ तोत्कंठीक्षणमोचनाविरहकेशासहांप
रयतोरागाकर्णयतश्च वीरभवतः प्रोढाहवाडंबरं ॥ ९ ॥ अत्र रमणीप्रेमरणोत्कंठयोः संधिः
प्रत्युविषयेस्यांगं ॥ वाक्यार्थशरालक्ष्मणकचकुत्स्यपिदृश्यतसदोषाणामुपशांतयेम्बु
तमहो कोपमपिकातंमुखं ॥ किंवक्ष्यसपकत्वमषाः कलयिः स्वप्नेपिसाकुंठ्ठोचेत्तेस्थ्यसुपेहि
कः स्वेत्तुयुवाचन्योधरंवेस्यति ॥ १० ॥ अवीतकौत्सुक्यमतिस्मरणशोकादेन्यथ्यतिचिंतानो
शाबलता विषलंतेशृंगारस्यांगं ॥ प्रमाणालंकारेप्रत्यक्षंयथा ॥ क्रांतकांतवदनप्रतिबिंबे
भग्नजालसहकारसुगंधौ ॥ स्वादुनिप्रणदितालिनिशीतेनिर्वारमधुनीडियवर्गः ॥ ११ ॥

भावशोबलंयथा ॥ ५ ॥ ३

रतिभाव ८

स्वा ४

ध्या ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यथा वा ॥ किं तावत्सरसीसरो जमेतैरहो स्विन्मुखमवनासत्तेपुरस्याः ॥ संशयाक्ष
णमिति निश्चिकायेकुश्चिद्विबोके बकसहवासिनां परोक्षेः ॥ ५५ ॥ एवं प्रत्यक्षमा
त्रं ॥ इह तु विशेषदर्शनजन्यसंशयोत्तरं प्रत्यक्षमिति विशेषः ॥ अथानुमानं यथा
रंध्रं व्योम्नश्चलत्तदयमस्य गयाति स्फुलिंगानां रूपं दधाति चैसौ ममणयः ॥ यथा कीट
यथा विघुज्वालोल्लसितपरिपिंगाश्चकेकुभस्तथा मन्ये लग्नः पथिकतरुखं
डे स्मरदवः ॥ ५६ ॥ यथा वा यत्रेतालतरीचलो चलदरो व्यापारयंति यं पत्तवे
पतंति संततमेमीमर्मस्पृशो मार्गणाः ॥ तत्र क्रीडतचापपुंखितशरः त्रै
खलूरः क्रोधनो यावस्मगतएव शासनधरः सस्यंतमेसंस्मर ॥ ५७ ॥ एवं
रूपकसंकीर्णं इदमतिशयोक्तिसंकीर्णमिति भेदः ॥ शुद्धानुमानं यथा ॥ नी

दारा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लीयमाने विहगैर्निमिलद्भिश्च पंकजैः॥ विकसंश्च मालत्या गतोऽस्तं ज्ञायते
रविः॥ ७॥ यथा वा॥ सौमित्रे ननु सेव्यतां कुमतलं चंडांशुरुज्जृंभते चंडांशो
र्निशि काकथा रघुपते चंद्रोयमुन्मीलति॥ वक्षैतद्विदितं कथं नु भवता धत्ते
कुरंगं यतः क्वासि त्रेयसि हा कुरंगनयने चंद्रानने जानकि॥ ८॥ उपमा
नं यथा॥ तारा हिणीव जानीहि ज्योतिषामत्र मंडले॥ यस्तान्वितारकोन्या
सः शकटाकारमाश्रितः॥ अत्रमन्मथमिवातिसुंदरं दानवारिमिव विदिव्यते
जसं॥ शैलराजमिव धैर्यशालिनं वेधिव्यं करपतिं महीपतिं॥ ९॥ एवं त्रो
दाहरणे उपमानमूलभूतमतिदेशवाक्यं दर्शितं॥ अत्रातिदेशवाक्यार्थसा
दृश्यं यस्य रूपमुपमानफलेन सह दर्शितमिति विशेषः॥ शब्दप्रमाणं यथा॥ ति २

क्ष २ चे २ ति २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विवक्षतादोषमपि च्युतात्मनाल्पयेकमीशं प्रति साधुभाषितं ॥ यमामनं
त्यात्मभुवोपि कारणं कथं सलस्य प्रभवो न विद्यते ॥ ४ ॥ अत्र शिवः परमे
ष्ठिनोपि कारणमित्यत्र श्रुतिरूपं शब्दप्रमाणमुपन्यस्तं ॥ एवं श्रुतिपुराणा
गमलोकिकासवाक्यरूपाण्यपि शब्दप्रमाणान्युपन्यस्तानि ॥ तत्र
स्मृतिर्यथा ॥ बलात्कृतपापानि संतुतान्यकृतानि च ॥ सर्वाबलात्क
ता यथा कृतान्मनुरब्रवीत् ॥ पूर्वश्रुतिरभिमतार्थे प्रमाणत्वेनोपन्य
स्ता ॥ इह तु स्मृतिरभिमतार्थे तत्पोषणपरेण प्रमाणतयोपन्यस्तेति विशे
षः ॥ आचारस्तु द्वयोरपि मीमांसकोक्तधर्मप्रमाणयोर्वेदशब्दानुमापक
तया शब्दप्रमाण एवांतर्भावः ॥ तत्राचारप्रमाणं यथा ॥ महाजनाचारपर

न६ न६
न७
रा२

न५
प३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परेदृशीस्वनामनामाददतेन ७ साधवः॥ अतोभिधातुं नतदुत्सहेपुनर्जनः कि
लाचारमुचंविगायति॥४२॥ आत्मतुष्टिप्रमाणंयथा॥ असंशयंक्षत्रपरि
ग्रहक्षमायदार्यमस्यामभिलाषिमेमनः॥ सतांहिसंदेहपदेषुवस्तुषु प्र
प्रमाणमंतःकरणप्रवृत्तयः॥४३॥ अत्रदृष्यंतेआत्मतुष्ट्याशंकुतलायाः प ना ४
रिग्रहस्यधर्म्यत्वंश्रुतानुमितमुन्नीयते॥ एवंश्रुतिलिंगादिकमपिमीमां
साकोक्तिंप्रमाणंसंभवति॥ तत्रश्रुतिर्यथा॥ त्वंहिनामेववरदोनंधत्से
वरमुद्रिकां॥ नहिश्रुतिप्रसिद्धेर्थेलिंगमाद्रीयतेबुधैः॥ अत्रकरीगरी
श्वरस्यवरदइत्यभिधानश्रुत्यासर्वाभिलाषितदातत्वंसमर्थितं॥ लिंगं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यथा॥विदितंवोयथास्वार्थानमेकाश्चित्प्रवृत्तयः॥ननुमूर्त्तिभिरस्थानिरिक्ष
मूतोस्मिसूचितः॥४४॥अत्रशिवस्यश्रुतिप्रसिद्धसर्वोपकारित्वंपाद्यव्याघष्ट
मूर्त्तिपरिग्रहलिंगेनतत्प्रवृत्तीनांलोकानुग्रहप्रयोजनत्वंसूचितं॥लिंगस्या योजन
पिमूलंवेदानुमापकतयावैदिकशब्दप्रमाणएवांतर्भावः एवंलौकिकलिंगाना
मपिलौकिकशब्दैकार्थतयालौकिकशब्दप्रमाणांतर्भावः॥अतोलौ
कत्वलतयाविपक्षदिगुपन्यासेविश्वतंशिरइत्यादिषुचेष्टारूपंप्रमाणंनाश्र
कनीयं॥क्वचित्प्रमाणशब्दकल्पनयाचमस्कारः॥यथा॥किमसुभिर्गलपितेर्ज
डमभन्यसेमयिनिमज्जतुभीमसुतामनः॥ममकिलश्रुतिमाहतदर्थिकांन
लमुखेंदुपरांविबुधःस्मरः॥४५॥अत्रम्रियमाणानांमंत्रंद्रंप्रविशतीत्ये

७ ४ ४

×स्तद्वृत्तांतपरीक्षणेकृतमनस्कारोविलक्षःस्थितः॥इषंनम्रकपोलकांतिनिमुखेदृष्ट्वा
नतःपादयोरा[illegible]ष्टोगुरुसालिंग्यावापिविधिर्घ्यानकालोचितः॥४×

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदर्थिकायाः श्रुतेर्नलमुखचंद्रविषयत्वं कल्पितं तथा व्याख्यातं स्मरक्षयं वोपमा
णतयोपन्यस्तं ॥ अर्थापत्तिर्यथा ॥ निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितंबिनि ॥
अन्यथानोपपद्येत पयोधरभरस्थितिः यथावा ॥ व्यक्तं बलीयान्यदिहेतुरागा
मादपूरयत्साजलचिंनजाह्नवी ॥ गंगोर्घनिर्मर्हितशंतुकंधरासवर्णमर्णः
कथमन्यथा स्यात्तत्र ॥ ४६ ॥ अनुपलब्धिर्यथा ॥ स्फुटमसदवलंबतां निश्चि
न्वतेतेतदनुपलभमानाः कृपयंतोपि लोकाः ॥ कुचौ गिरिवरयुग्मं यद्विना धारस्तिमा
नदिहमकरकेतोरैंद्रजालं प्रतीमः ॥ संभवो यथा ॥ अभूतपूर्वं ममभाविकिंवा
सर्वं सहेमे सहजं हि दुःखं ॥ किंतु त्वदग्रे शरणागतानां पराभवो नाथ न ते नुरूपः ॥ ४७ ॥
यथावा ॥ येनाकिंचिदिह नः प्रथयंत्यवज्ञां जानंति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्ति २ उसत्यतैमम्मु कोपिसमानधर्मा कालोह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥ यद्यावा ॥
त्रीतः पांथ कुतो भवान् नरगतो वार्त्तां न वा विद्यते बाढं ब्रूहि युवापयोदसमयस्य
स्फाञ्जियं जीवति ॥ सत्यं जीवति जीवतीति कथिता वार्त्ता मयापि श्रुता विस्तीर्णा
पृथिवीजनोपि विविधः किं किं न संभाव्यते ॥ ५० ॥ अत्रायोदाहरणे अकृतेममभा पूर्वं ४
वि किंवेति संभवप्रमाणसिद्धार्थदर्शितः ॥ द्वितीयोदाहरणसंभवोपपादकं काला
त ६ नंत्यादिकमपि संदर्शितं ॥ तृतीयोदाहरणसंभवोपि कैठोक्त इति भेदः ॥ एतिद्यथा
कल्याणीयं नगाथेयं लोकिकीजनिर्भाति मे ॥ एतिजीवंतमानंदो नरं वर्षशतादपि
॥ ५१ ॥ अत्र लोकिकगाथेत्यनिर्दिष्टवक्तृकत्ववादपारंपर्यरूपतादर्शिता ॥ अ
थ तेषामलंकारणां यथासंभवं कचिन्मेलने लोकिकालंकाराणां मेलन एव
चारुत्वातिरेकं बीजं एव नरसिंहन्यायेन पर्यगत्वं कारस्थितौ न निर्णयः क्रियते ॥
योप २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्र तिलतंडुलन्यायेन स्फुटावगम्यभेदालंकारमेलने संसृष्टिः नीरक्षीरन्यायेना
स्फुटभेदालंकारमेलने संकरः ॥ स चांगांगिभावेन समप्राधान्येन संदेहेन ए
कवाच्यकानुप्रवेशेन चतुर्विधः ॥ एवं च संसृष्टिसंकाराः पंचालंकाराः ॥ तत्र संसृष्टि
र्यथा ॥ वदनसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसंभ्रमसंभृतशोभया ॥ चलितया वि
रचेकलमेखलाकलकलोलकलोलदृशान्यया ॥ अत्र शब्दालंकारयोरनु
प्रासयमकयोः संसृष्टिः ॥ लिंपतीव तमोंगानि वर्षतीवांजनं नभः ॥ असत्पुरु
षसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता ॥ ५२ ॥ अत्रोत्प्रेक्षयोरुपमायाश्च यथालंकाराणां
संसृष्टिः ॥ आनंदमंथरपुरंदरमुक्तमाल्यं मौलौ हठेन निहितं महिषासुर
स्य ॥ पादांबुजं भवतु वो विजयाय मंजुमंजीरसिंजितमनोहरमंबिकायाः ॥ अ
त्र शब्दार्थालंकारयोरनुप्रासोपमयोः संसृष्टिः ॥ अंगांगीभावसंकरो यथा ॥

हा ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्केष्वेपंतमहीरुहाणांछायास्तदामारुतकंपितानां॥शशांकसिंहेनतमोगजा
नांत्वूनाकृतीनामिवगाचखंडाः॥५०॥अत्रशशांकसिंहेनेतितमोगजानामितिच
रूपकंयद्यपिचशशांकएवसिंहःतमांस्येवगजाइतिमयूरव्यंसकादिसमासाश्रय
णेनरूपकवच्छशांकःसिंहइवतमांसिगजाइवेत्युपमितसमासाश्रयणेनोपमा
पिवक्तुंशक्या॥तथापित्वूनाकृतीनामितिविशेषणानुपपत्त्यारूपकसिद्धिः॥न
स्यविशेषणस्यप्रधानेनसहान्वयेनभाव्यंनगुणेन॥गुणानांचपरार्थत्वादस्य
बंधःसमत्वात्स्यादितिन्यायात्॥उपमितसमासाश्रयणेतस्यपूर्वपदार्थप्रधा
नत्वौशशांकस्यतमसांचप्राधान्यंभवेत्॥तत्रनविशेषमुख्यान्वयस्यारस्यम
स्तिस्वरूपनाशरूपोपाचरिताकृतित्वेवनकर्तृत्वधर्मस्यान्वयसंभवेपिमुख्या

गु५
तु६
थी२
तू२
ण२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र्थान्वय स्वारस्यमेवादरणीयं ॥ अतः स्वरूपनाशक्रोडीकरणेन प्रवृत्तयोः
क्षर्णमिव्यतिशयोक्त्यारूपकसिद्धिः ॥ तच्चरूपकमुत्प्रेक्षांगं ॥ तदुत्थापकत्वात्
रूपकाभावे हि छायात्वेनागात्रखंडाइवावेपंतेत्येतावदुत्कोऽपमेवासिद्धेः ॥ वे
पनादिसाधर्म्यात् न छायानासद्यः कृतगात्रखंडतादात्म्यसंभावनारूपोत्प्रे
क्षा ॥ ननु शशांकेन त्वन्नाकृतीनां तमसां गात्रखंडाइवावेपंतेत्येतावत्कावपि प्रे
क्षा ॥ तादात्म्यसंभावनोपयुक्तौकृतिरूपादिकविशेषणोपादानात् ॥ सत्यं ॥ त्वन्ना
स्यप्रेक्षा ॥ तथोक्तावाकृतिलक्षणादिरूपधर्मकार्यसमाप्तेपनिमित्तशशांकतमसोर्हि
तथोक्तावाकृतिलक्षणादिरूपधर्मकार्यसमाप्तेपनिमित्तशशांकतमसोर्हि
तहंतव्यचेतनवृत्तांतसमारोपरूपासमासोक्तिपेक्षणीया ॥ एवमुक्तौ रूपके
मिति विशेषः ॥ एवमत्यतिशयोक्तिरूपकोत्प्रेक्षाणां मंगांगिभावेन संकरः ॥
समप्राधान्यसंकरो यथा ॥

६५
रो ३
२२
१०२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

KKSU LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1313
Dist Nagpur

100

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=30.09.20 15:32
,TRANSFERRED=2020/09/30 at 15:47:32
,PAGES=201
,TYPE=STD
,NAME=S0003787
,Book Name=M-1313-KUVLAYANAND
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection